

Plan van aanpak voor
de substantiële ontwikkeling van
de duurzame korte keten in de Greidhoeke

Conceptversie, 19 december 2024

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Inleiding

Hoofdstuk 2 Brede waardecreatie en kansen voor de duurzame korte keten

Hoofdstuk 3 Voedselvisie, Voedselraad en Voedselagenda

Hoofdstuk 4 De Friese Voedselbeweging – de duurzame korte keten

Hoofdstuk 5 Kennisdeling en onderzoek

Hoofdstuk 6 Ondersteunende omgeving voor de duurzame korte keten

Hoofdstuk 7 Strategie voor de ontwikkeling van de duurzame korte keten in de Greidhoeke

Bijlagen:

Het Fieldlab Duurzame Korte Keten voor de Greidhoeke is onderdeel van de BioRegio en een initiatief van Avalon Foundation, de BioRegio Greidhoeke, Feriening Biologyske Boeren Fryslân, De Voedselwerkplaats, Netwerk Duurzame Dorpen, Permacultuur-tuinderij Ús Hôf, en Melkveehouderij Brandsma's Pleats, allen partners van De Friese Voedselbeweging. Dit door het Ministerie van LNV gefinancierde project heeft als doel om perspectief te bieden aan de Friese landbouw- en voedseltransitie door een plan voor een substantiële duurzame korte keten in de Greidhoeke te ontwerpen.

Door een markt te creëren voor duurzame producten uit de regio en het aanbod van boeren en producenten daarop af te stemmen bouwen we samen aan een nieuw verdienmodel. We creëren daarmee niet alleen economische waarde voor het gebied, maar versterken ook onze lokale eetcultuur, landschap, biodiversiteit, water- en bodemkwaliteit. Als onderdeel van het wetenschappelijk onderzoek wordt ook aandacht besteed aan de relatie tussen een gezonde bodem, voedsel en humane gezondheid.

In 2024 is een consultatief proces georganiseerd om de partners en onderwerpen te verzamelen die we in een meerjarig vervolgproject aan de orde willen stellen om de duurzame korte keten substantieel tot ontwikkeling te brengen. Dit Plan van Aanpak is de weerslag van de diverse consultaties en de plannen die we dit jaar met elkaar gemaakt hebben.

December 2024

Hoofdstuk 1 Inleiding

Het ministerie van LNVN heeft in 2023 de vraag uitgezet naar experimenteergebieden (Field-labs) die vanuit een concrete uitwerking aan de gang zijn met diverse vormen van innovatieve oplossingen voor de transitie van de landbouw. In dit kader heeft een consortium van partijen, verbonden in de Friese Voedselbeweging, zich als voorbereidend Fieldlab Duurzame Korte Ketten Greidhoeke ingezet om de duurzame korte keten als transitiepad voor de landbouw uit te werken. De initiatiefnemers worden in Bijlage 1 nog even voorgesteld. De ontwikkeling van de korte keten in de Greidhoeke zien we als een belangrijk onderdeel van de ontwikkeling van de Greidhoeke als BioRegio¹.

Dit plan van aanpak is het resultaat van het ‘bouwjaar’ dat in 2024 heeft plaatsgevonden. Het bouwt voort op de eerdere initiatieven van de [Friese Voedselbeweging](#), waaronder de in 2019 geformuleerde [Voedselvisie](#) voor Friesland. Hierin formuleerde een groot gezelschap van Friese voedselgerelateerde organisaties een visie voor een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem. In dit bouwjaar hebben honderd personen deelgenomen aan de startconferentie en ook een kleine honderd personen waren betrokken bij de diverse bijeenkomsten en consultaties in dit bouwjaar van het voorbereidende Fieldlab (zie Bijlage 2). Op basis van deze consultaties is dit Plan van Aanpak voor de substantiële ontwikkeling van de duurzame korte keten in de Greidhoeke tot stand gekomen.

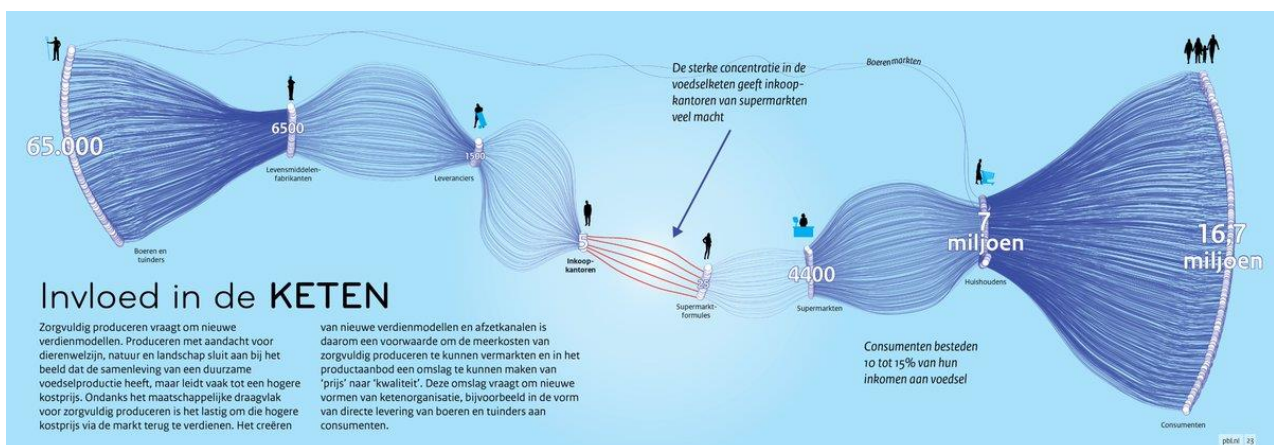
¹ In 2024 heeft ook het Greidhoeke-Plus BioRegio project plaatsgevonden. Het project analyseert de wenselijkheid voor de Greidhoeke om te evolueren naar een BioRegio. Het BioRegio project zet de visie voor het programma neer, benoemt de doelstellingen en de mogelijkheden voor samenwerking en financiering. Vervolgens worden kansrijke projecten voor de ontwikkeling van de BioRegio benoemd, zoals de ontwikkeling van de korte keten, die in een volgende fase verder moeten worden uitgewerkt.

Hoofdstuk 2 Brede waardecreatie en kansen voor de duurzame korte keten

We beginnen dit hoofdstuk met de onderbouwing waarom de duurzame korte keten een relevant instrument is om te komen tot een landbouw met perspectief voor de boer, binnen de doelen die vanuit Europa worden gesteld aan de landbouw.

2.1 Waarom een duurzame korte keten?

Op dit moment wordt gewerkt aan het landbouwbeleid van de nieuwe minister van LNVN, Femke Wiersma. Daarin zal de minister voorstellen doen om de Nederlandse landbouw te helpen om te voldoen aan de Europese richtlijnen. Uitwerkingen met focus op de stikstof- en klimaatdoelen, de doelen voor behoud van biodiversiteit en de invulling van de kaderrichtlijn water met de vereisten voor het afbouwen van pesticidegebruik. Dan is er ook nog het convenant dierwaardige veehouderij met potentieel grote gevolgen voor het houden van vee. Binnen dit alles is er de wens en de noodzaak om een toekomstperspectief en een stabiel verdienmodel te creëren voor het boerenbedrijf.

In 2015 publiceerde het Planbureau voor de Leefomgeving dit schema over invloed van diverse partijen in de voedselketen. En daarmee over de mogelijkheid om een verdienvermogen te creëren. Hieruit blijkt dat zowel boeren als burgers weinig invloed uit kunnen oefenen op de prijsvorming van voedsel. De keten als geheel is ingericht op kostenbesparing en efficiency, waarbij de grootste marktmacht bij de supermarkten terecht is gekomen.

De afgelopen tien jaar is vanuit deze situatie gewerkt aan het ontwikkelen van zogenaamde korte ketens: kortere routes en minder schakels om voedsel uit de regio op het bord van de burger te krijgen. Vele boeren en ondernemers zijn hier actief mee aan de slag gegaan en hieruit zijn diverse mooie ondernemingen en initiatieven ontstaan. Tegelijkertijd moeten we constateren dat deze korte keten qua volume nog steeds marginaal is en qua prijsvorming vaak in

het hogere segment voor consumenten terecht komen. Dat is ook logisch: in de bestaande keten worden maatschappelijke kosten geëxternaliseerd en is de logistiek door schaalgrootte geoptimaliseerd. Nieuwe ketenpartijen beginnen daarom altijd op achterstand en zullen – binnen de huidige voorwaarden - altijd op een hogere kostprijs uitkomen omdat ze maatschappelijke kosten wél internaliseren.

Uit deze beelden rijst de vraag hoe we dan wél aan een gezond en duurzaam voedselsysteem kunnen werken, zodanig dat het de verduurzaming van de landbouw mogelijk maakt én betaalbaar voedsel beschikbaar maakt voor alle lagen van de bevolking. Aan verschillende overlegtafels wordt gezocht naar manieren om de grote transitie in afgestemde goede banen te leiden. Eén van de sleutelbegrippen is daarbij 'gebiedsprocessen'. Een ontwikkeling van de landbouw afgestemd op de landelijke doelen en de lokale ecologische omstandigheden en behoeften in het gebied, uitgaande van de huidige boeren en producenten in het gebied en de regionale politieke keuzes voor de ontwikkeling van het platteland. Juist een duurzame voedselproductie in het gebied, afgestemd op de behoefte aan duurzaam voedsel voor de regio (en die is niet beperkt tot enkel de burens) kan sterk bijdragen aan een oplossing passend bij de hierboven genoemde doelstellingen. Daarmee is de ontwikkeling van de duurzame korte keten één van de transitiepaden voor de landbouw. Hieronder een aantal argumenten.

Perspectief voor boeren

Het traditionele agrarisch bedrijf staat onder druk: minder dan de helft van de boeren heeft een bedrijfsopvolger. Voedsel produceren voor de eigen regio kan een stabiele inkomstenbron genereren en weer perspectief bieden aan jonge boeren.

Klimaat

De huidige landbouw draagt bij aan klimaatverandering, met een aandeel van ruim 10% van de totale uitstoot van broeikasgassen in Europa. Een landbouwsysteem zonder gebruik van kunstmest en gebaseerd op niet-kerende grondbewerking legt koolstof vast in de bodem en produceert voedsel met minder uitstoot en waterverbruik. Door in te zetten op lokale grondstoffen en productie voor de lokale markt wordt het milieu met minder vervoerskilometers belast.

Natuur

Biodiversiteit en bodemvruchtbaarheid nemen al decennialang in schrikbarend tempo af. Mede door ons stikstofprobleem staan miljoenen dier- en plantensoorten op uitsterven. Als bodemvruchtbaarheid uitgangspunt is en polyculturen (o.a. kruidenrijke weiden, weidegang en gemengde teelten) ondersteunt met een geschikt waterpeil kunnen gedijen, ontstaat ruimte voor herstel van de biodiversiteit en verrijking van het landschap. Juist in de korte keten kan dit effect zichtbaar worden voor de bewoners in het gebied.

Gezondheid

Wel 95% van de chronische ziektes worden in verband gebracht met leefstijl, waarvan voeding een belangrijk onderdeel is. Een eetpatroon met minder bewerkte producten, meer groenten

en groenten van een gezonde bodem, kan een positief effect hebben op de gezondheid. Interactie over gezondheid en duurzaamheid van voedsel in een rechtstreeks contact tussen boer en burger maakt mensen bewust van hun voeding en leefstijl en kan mensen helpen bij de keuze voor een eetpatroon dat positief bijdraagt aan de gezondheid. De duurzame korte keten bevordert gezondere bodems door duurzame landbouwpraktijken te ondersteunen die gericht zijn op bodemherstel en biodiversiteit. Dit resulteert in de productie van voedzamere, chemie-vrije voeding die beter is voor de menselijke gezondheid.

Bewustzijn

Consumenten weten weinig over de herkomst van hun voedsel en de neveneffecten van hun eetpatroon. Voorlichting en educatie maken hen bewust van de keuzemogelijkheid voor duurzaam geproduceerd lokaal voedsel. Ontwikkeling van de lokale korte keten vergroot de vitaliteit van de lokale gemeenschap, omdat producent en consument elkaar weer ontmoeten, burgers waardering kunnen tonen voor duurzame productiewijzen en de consument een eerlijke prijs betaalt die direct aan de lokale producent ten goede komt. Hierbij kunnen ook onderwerpen als bodemgezondheid, voedselkwaliteit en persoonlijk welzijn, eiwittransitie, dierwaardige veehouderij en aantrekkelijkheid van landschap aan de orde worden gebracht. De duurzame korte keten kan lokaal geproduceerde, plantaardige eiwitbronnen promoten, die vaak duurzamer en diverser zijn. Ze stellen consumenten in staat om verse, seizoensgebonden alternatieven voor vlees en zuivel te verkrijgen, wat de verschuiving naar meer plantaardige diëten ondersteunt.

Culturele identiteit en gemeenschap

Lokale voedselproductie draagt ook bij aan de (nieuwe) lokale eetcultuur en gemeenschapsvorming rondom voedsel. Deze culturele eigenheid maakt een gebied ook aantrekkelijk voor toerisme en recreatie. Lokale voedselgemeenschappen kunnen daarnaast een belangrijke bijdrage leveren aan sociale cohesie, bestrijding van eenzaamheid en signalering en opvang van mensen die buiten de samenleving dreigen te vallen.

Verspilling

Een derde van het geproduceerde voedsel wordt verspild: per persoon gooien we jaarlijks ruim 40 kilo voedsel weg. Door kortere lijnen en productie en oogst op bestelling vermindert het verlies en bederf van goede producten. Consumptie van lokale seizoensproducten beperkt de verspilling.

Voedselzekerheid

Voedsel vanuit de 'lange keten' maakt ons afhankelijk van buitenlandse producenten en transport en daardoor kwetsbaar voor mondiale crises. Dat is de afgelopen jaren wel gebleken. Een groter aandeel van lokale duurzame producten maakt ons voedselsysteem robuuster.

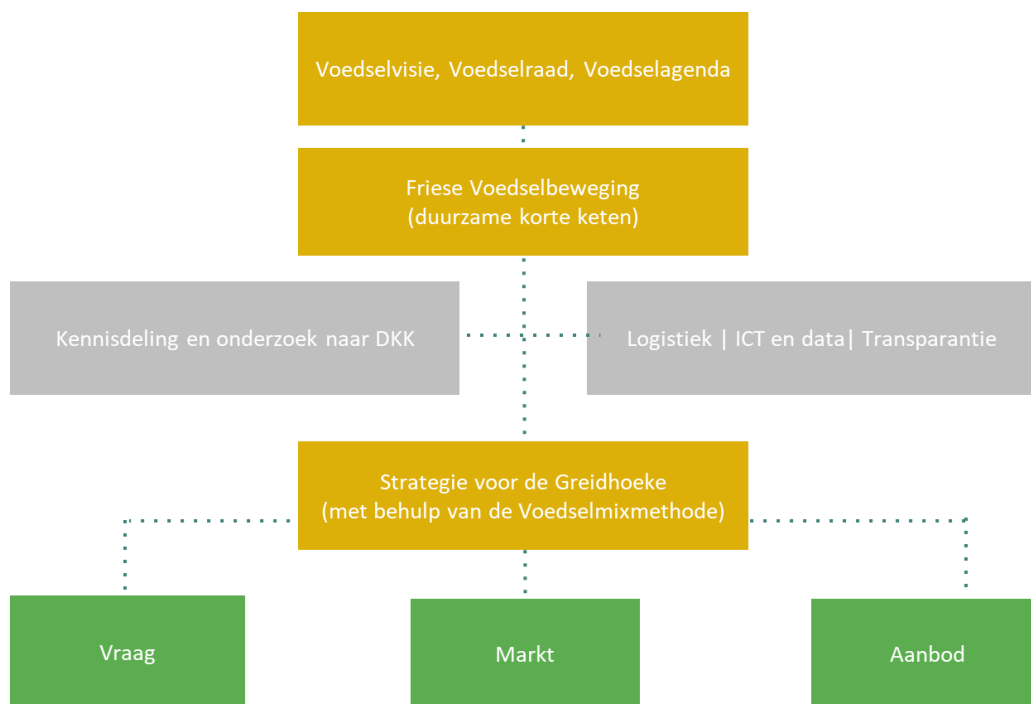
De kracht van de integrale benadering

Door gebiedsgericht integraal te werken kunnen oplossingen tegelijkertijd meerdere proble-

men aanpakken. Door afspraken te maken over de productie van en vraag naar lokale producten ontstaat nieuw vertrouwen en kansen voor ondernemers. Boeren en producenten kunnen gezamenlijk voor een breed aanbod van producten zorgen. Een gezamenlijke campagne gedragen door meerdere partijen kan meer verkoop genereren voor duurzame lokale producten. De korte keten kent diverse vormen zoals boerderij- en streekwinkels, boerenmarkten, directe levering voor (bedrijfs)restaurants en burgers, afhaalpunten en voedselcoöperaties die allen benut zullen moeten worden om tot een substantiële ontwikkeling te leiden.

Kortom, de duurzame korte keten kan allerlei soorten toegevoegde waarde creëren voor de maatschappij. Het kan lokale economieën versterken door meer waarde binnen gemeenschappen te houden en kleinschalige producenten te ondersteunen. Het kan ook sociale verbindingen bevorderen tussen consumenten en boeren, wat vertrouwen opbouwt en duurzame praktijken aanmoedigt. Door de afhankelijkheid van transport over lange afstanden te verminderen, creëert de korte keten veerkrachtigere en rechtvaardigere voedselsystemen die zowel producenten als consumenten ten goede komen.

In dit hoofdstuk zullen we de huidige situatie van de onderstaande onderdelen uit het voedselsysteem rondom de duurzame korte keten verder toelichten. We gebruiken daarbij het onderstaande schema om de verschillende delen van het voedselsysteem in onze regio in beeld te krijgen.

Figuur 1: Onderdelen Plan van Aanpak ontwikkeling Duurzame Korte Keten

2.2 Ontwikkeling van een Voedselvisie voor Friesland

Een programma opereert vanuit een visie. In de regio Súdwest Fryslân is al sinds 2017 een samenwerking ontstaan tussen diverse duurzame korte keten initiatieven met specifieke behoeften aan ondersteuning en ruimte in de lokale wet & regelgeving. Dit is destijds gezamenlijk geformuleerd in een Voedselvisie die rondom de gemeenteraadsverkiezingen dat jaar werd aangeboden aan de diverse politieke partijen van de gemeente Súdwest Fryslân. In 2019 werd deze visie verder uitgewerkt door een samenwerkingsverband onder de vlag van de [Friese Voedselbeweging](#) en in november 2019 tijdens een groot congres aangeboden aan de leden van de Provinciale Staten na hun verkiezing dat jaar. In de aldaar gepresenteerde visie werd opgeroepen om de duurzame korte keten verder te ontwikkelen en uit te werken als relevant transitiepad voor de landbouw.

Deze visie vond in 2021 gehoor bij de Friese politiek als prominent onderdeel van de [Landbouwagenda](#) voor de periode 2021 - 2030. Daarin werd gesteld:

“Met een gezonde bodem, gezond eten, werken en leven in Fryslân. Vanuit diversiteit in de landbouw en ruimte voor ondernemerschap en vakmanschap. Stap voor stap. Alle agrarische ondernemers integreren groen ondernemerschap en gaan naar meer natuurinclusieve kringlooplandbouw en sluiten kringlopen.

Een deel van de agrarische ondernemers richt zich op hightech productie, efficiënt produceren en volume, gericht op export met een rol om de mondiale voedselzekerheid te borgen. Een ander deel van de agrarische ondernemers richt zich op het onderscheidend vermogen en maximale toegevoegde waarde zoals biologische landbouw of lokale verkoop. Sterke lokale ketens zorgen ervoor dat deze agrarische ondernemers een concurrerend verdienmodel hebben. Bovendien dragen deze agrarische ondernemers bij aan het verbeteren van de relatie tussen boer en burger in Fryslân. In 2030 eten meer Friezen bewust van Friese bodem.

...Tal van sterke spelers in de (korte) keten in Fryslân werken al samen. Om gezamenlijke knelpunten zoals logistiek, distributie en aansluiting op verkoopkanalen te verbeteren, is het van belang deze samenwerking te versterken. De focus van de Landbouwagenda ligt dan ook op het verstevigen en faciliteren van deze samenwerking tussen de verschillende bestaande korte keten initiatieven met o.a. aandacht voor Community Supported Agriculture in Fryslân. Om zo te komen tot een beter evenwicht tussen korte, lokale en lange, internationale voedselketens. Dit evenwicht zorgt voor een robuust(er) Fries voedselsysteem.’

Plannen voor de korte keten zijn ook meegenomen in de ontwikkeling van het Fries programma landelijk gebied². Het thema Wetter en Moar is een voorbeeld waarbij sociaal economische

² <https://www.fryslan.frl/fryslan-vraagt-rijk-om-eerste-reactie-op-ontwerp-gebiedsprogramma>

uitdagingen met recreatie, korte keten en toerisme wordt opgepakt. Helaas zijn hier tot nu toe ook geen middelen voor gevonden.

Beleidsbrief Lânbou Fryslân 2025-2030

De recent gepubliceerde Beleidsbrief Lânbou³ van de huidige Provinciale Staten van Friesland zet in op goed, veilig en voldoende voedsel. Een van de beleidsvoornemens is om na te denken over de rol van Friesland in het voedselsysteem.

“Het ligt voor de hand om binnen de EU, binnen Nederland, maar juist ook in Noord-Nederland na te denken over een optimale ruimtelijke verdeling van teelt- en veehouderijsystemen. Door te produceren wat het best past bij de heersende omstandigheden, kan dit op zo duurzame mogelijke wijze en tegen concurrerende prijzen. Hierbij is een gelijk speelveld, bijvoorbeeld ten aanzien van regelgeving voor gewasbescherming en stikstof, wel van belang.

Ook binnen Fryslân kunnen wij nadenken over produceren wat het best past bij de omstandigheden. Bijvoorbeeld voor de landbouwhoofdstructuur in de nieuwe POVI (Provinciale Omgevingsvisie). Door van de kracht van de regio uit te gaan en het initiatief te nemen, houden we meer regie en invloed op de ontwikkeling van ons voedselsysteem. De eerder al genoemde Friese Voedselbeweging streeft ernaar dat de Friezen in 2030 voor 80% eten van eigen bodem. Dit is verwoord in hun ‘Voedselvisie voor Friesland’.”

Er wordt in de ‘Beleidsbrief Lânbou’ een ontwikkelpad beschreven gericht op de verbinding tussen consumenten en producenten door middel van zorg, recreatie en educatie. Er wordt gepleit voor het starten van kleinschalige tuinderijen en voedselbossen waarvoor ruimte gecreëerd dient te worden in de POVI. Voor het opzetten van korte ketens wordt gezocht naar financieringsmogelijkheden. Waarbij de Friese voedselbeweging onderdeel uitmaakt van het Friese kennisnetwerk.

2.3 De ontwikkeling van de Friese Voedselbeweging

Na een zeer actieve inzet ‘op eigen kracht’ in 2017 in Súdwest Fryslân rondom de gemeentelijke verkiezingen en in 2019 rondom de provinciale staten verkiezingen die leidde tot de formulering van de eerder genoemde [Friese Voedselvisie](#) is de verdere ontwikkeling van de duurzame korte keten en de Friese Voedselbeweging als netwerk van korte keten partners in een rustiger vaarwater terecht gekomen. Dit was vooral door het ontbreken van financiële middelen om de inzet voor het proceswerk van het samenbrengen van de diverse korte ketenspelers te kunnen blijven voortzetten.

Door individuele partijen in het netwerk zijn wel verschillende onderdelen verder ontwikkeld, zoals de diverse afleverpunten van De Streekboer, de inzet van Boer & Chef en BioWeb voor

³ <https://www.fryslan.frl/provincie-fryslan-presenteert-nieuwe-landbouwbeleidsbrief-noflik-buorkje-in-fryslan>

het bedienen van boerderij- en streekwinkels, professionele keukens en horeca, het netwerk van buurtmarkten en tuinderijen ondersteund door De Voedselwerkplaats en het handelsplatform voor de korte keten Local Food Works, en de vele initiatieven van korte keten ondernemers zoals de bakkerij 'Mevrouw de Molenaar' in Witmarsum of zelfzuivelaar Buurvrouw Durkje in Vegelinsoord. De vereniging voor biologische en biologisch dynamische boeren, de FBBF, heeft diverse leden die actief zijn in de korte keten. En er is een netwerk van Friese volgronds-tuinders die elkaar de afgelopen jaren troffen rondom het thema '[Fan folle Grun](#)' op initiatief van de Friese Milieufederatie en COOL Farming. Producenten met bovenwettelijke duurzaamheidseisen hebben zich verbonden aan streekproductenorganisaties zoals De Marren en Waddengoud. De website [Eetbaar Fryslân](#) biedt een overzicht van verkooppunten van lokaal voedsel, maar deze is de laatste jaren niet actief onderhouden.

2.4 Huidige kennisdeling en onderzoek naar de landbouw- en voedseltransitie

Kennisdeling bestaat uit zowel het formele onderwijs als de diverse aanvullende vormen van kennisdeling.

2.5.1 Onderwijs

Hoewel agro-ecologie, circulariteit en biodiversiteit volop in de belangstelling staan in onderwijsprogramma's, komt de duurzame korte keten nauwelijks aan de orde. In de horeca-opleidingen is hier nog het meeste aandacht voor. Het horecaconcept Dutch Cuisine dat ontwikkeld is aan de hotelmanagementschool van NHL Stenden hecht grote waarde aan lokale leveranciers. Op dit moment wordt alleen bij de horeca-opleiding van MBO College FIRDA in Sneek nog met dit concept gewerkt en deze opleiding is dan ook koploper in het werken met de korte keten in Friesland. Binnen de studies in het agrarische en economische veld is de duurzame korte keten geen onderwerp van gesprek. Met name binnen de zuivel en melkveehouderij is groei- en rendementsdenken nog steeds de norm. Datzelfde geldt voor economische studies.

2.5.2 Kennisdeling

In de boerenkringen zijn veel leergroepen actief waar onderling kennis wordt uitgewisseld en experts worden uitgenodigd om nieuwe kennis te presenteren. BoerenNatuur spant zich in om via het initiatief Boerenperspectief, de Landbouw Adviespool en diverse kennisbijeenkomsten nieuwe inzichten onder boeren te verspreiden. Hierbij kan ook kennis worden verkregen bij adviseurs op het gebied van de korte keten. Adviesbureau COOL Farming organiseert kennisdeling op het gebied van de gezonde bodem voor diverse boeren. De Voedselwerkplaats geeft cursussen en ondersteuning voor de ontwikkeling van voedselgemeenschappen tussen boeren en burgers.

2.5.3 Onderzoek

In Friesland en Nederland wordt op dit moment niet veel onderzoek gedaan gericht op de korte keten. Hieronder worden wel een aantal grotere onderzoeksprogramma's genoemd die op dit

moment actief zijn op Friese bodem en relevant zijn in relatie tot de ontwikkeling van de duurzame korte keten.

Biokansen

In 2018 voerde Avalon een [Biokansen-project](#) uit, dat de eerste *true cost accounting* voor de landbouwsector van Regio Noord Nederland opleverde. Het beoordeelde de consequenties voor economie, milieu en gezondheid van een brede transitie naar biologische landbouw in Friesland, Groningen en Drenthe. De resultaten suggereren dat volledige omschakeling naar biologische landbouw een meerprijs van 25% nodig zou hebben om dezelfde reële toegevoegde waarde te behalen als in het basisscenario. Uit dit onderzoek blijkt ook dat biologische landbouw verschillende voordelen heeft die zeer moeilijke in geld uit te drukken zijn. Deze zouden moeten worden toegevoegd aan de positieve bijdrage van de biologische landbouw en omvatten het volgende: biodiversiteit, antibioticaresistentie, kwaliteit van biologisch voedsel en gezondheidsvoordelen.

BioRegio de Greidhoeke

Het bovengenoemde onderzoek leidde tot een nieuw project. In november 2022 hebben de samenwerkende overheden in Greidhoeke Plus (Gemeenten Súdwest Fryslân, Waadhoeke en Leeuwarden, Wetterskip Fryslân en Provincie Fryslân) aan Avalon opdracht gegeven voor de verkenningsfase voor een BioRegio in de Greidhoeke (globaal het centrale kleiweidegebied van de provincie). [Het project](#) inventariseert menselijk- en sociaal kapitaal, krachtenvelden, interventies en trajecten om de transitie naar een groenere landbouw en de daaraan gerelateerde gezonde voeding in de Greidhoeke te versnellen. Hierbij worden belanghebbenden uit landbouw, voeding, natuur, zorg en onderwijs betrokken. Ook wordt een wetenschappelijke adviesraad opgezet voor een gedegen wetenschappelijke ondersteuning. Daarnaast helpt een groep van jonge ambassadeurs bij het verspreiden van de projectideeën in de regio, met name onder jongeren. De ervaringen, conclusies en aanbevelingen uit deze verkenning zijn gebruikt om een meerjarig (8-10 jaar) transitieprogramma voor te bereiden, dat ter financiering zal worden voorgelegd aan onder meer de provincie Friesland en het ministerie van LNV. De ontwikkeling van de duurzame korte keten is een belangrijk onderdeel van dat programma.

ReGeNL - naar een rendabele regeneratieve landbouw

[ReGeNL](#) is een langjarig onderzoeksproject met het doel om samen met boeren, regionale partijen en ketenpartijen integrale oplossingen te ontwikkelen voor een toekomstbestendige landbouw. Hierbij gaat het om vormen van landbouw die bijdragen aan bodemverbetering, herstel van bodemleven en natuur. Daarbij zoekt Re-Ge-NL naar een goed verdienmodel voor de boer dat bijdraagt aan het duurzame verdienvermogen van Nederland. Het programma wil van Nederland een toonaangevend voorbeeld maken voor de mondiale transitie naar een sector die regeneratief, winstgevend en maatschappelijk gedragen is. Tussen nu en 2030 wil ReGeNL 1000 boeren begeleiden naar regeneratieve landbouw met een positieve business case. Het

project wil van regeneratieve landbouw het nieuwe normaal maken. De projectactiviteiten worden ook in Fryslân uitgevoerd.

CAN-DO-IT - kringlooplandbouw in Noord-Nederland

Het [CAN-DO-IT project](#) onderzoekt hoe Noord-Nederland een transitie naar een circulair en rechtvaardig voedselsysteem kan maken. De projectresultaten suggereren dat het huidige voedselsysteem, ondanks de in de regio aanwezige kringloopinitiatieven en de ambitie voor verandering, nog een sterk lineair patroon volgt. Dit terwijl een beweging naar een meer circulair voedselsysteem het landgebruik en de nutriëntenverliezen in Noord-Nederland en Nederland kan verbeteren. Een beweging naar een meer circulair voedselsysteem vergt echter een fundamentele verandering van het voedselsysteem, en vraagt om aanscherping van ambities en politieke keuzes. [Het projectverslag](#) beschrijft de belangrijkste bevindingen en overkoepelende inzichten van het project en de implicaties hiervan voor de transitie naar een meer circulair en rechtvaardig voedselsysteem in Noord-Nederland.

SMARTCHAIN

De Universiteit Utrecht nam deel aan [SMARTCHAIN](#), een door de EU gefinancierd project om de duurzaamheid van Europese korte voedselvoorzieningsketens te verbeteren. Het driejarige project (2019-2021) bracht een breed scala aan beleidsmakers, praktijkmensen en onderzoekers samen die meer wilden weten over samenwerkende korte voedselvoorzieningsketens en hoe hun groei te ondersteunen. De Universiteit Utrecht heeft bijgedragen aan het project door een e-cursus te ontwikkelen over gamification voor korte voedselvoorzieningsketens.

2.5 Instrumenten voor de ontwikkeling van de korte keten

De drie belangrijkste instrumenten ter ondersteuning van de duurzame korte keten zijn ICT ondersteuning, logistiek en transparantie.

ICT ondersteuning

Ter ondersteuning van de handel heeft De Voedselwerkplaats zich afgelopen jaren ingezet voor de ontwikkeling van een handelsplatform gericht op de duurzame korte keten. Hieruit is het coöperatieve handelsplatform Local Food Works ontstaan die Vlaamse en Nederlandse buurtmarkten, boerderijwinkels, losse verkooppunten van korte ketenondernemers en horeca ondersteunt. Dit platform wordt gebruikt door diverse buurtmarkten in Friesland. Andere ondernemers hebben vaak een eigen ICT systeem voor online verkoop of het doen van bestellingen. Soms gaan de verkopen ook per mail, telefoon of via What's App berichten. Niet levert vaak een grote administratieve druk voor zowel producenten als bestellers.

Logistiek

In de provincie wordt er door veel ondernemers en ook door individuele burgers of buurtmarkten rondgereden voor het halen of brengen van producten. Het gebrek aan coördinatie leidt tot

veel kosten, tijd en ongemak. Elkaar zo nu en dan als producenten en afnemers treffen wordt overigens als iets positiefs gezien.

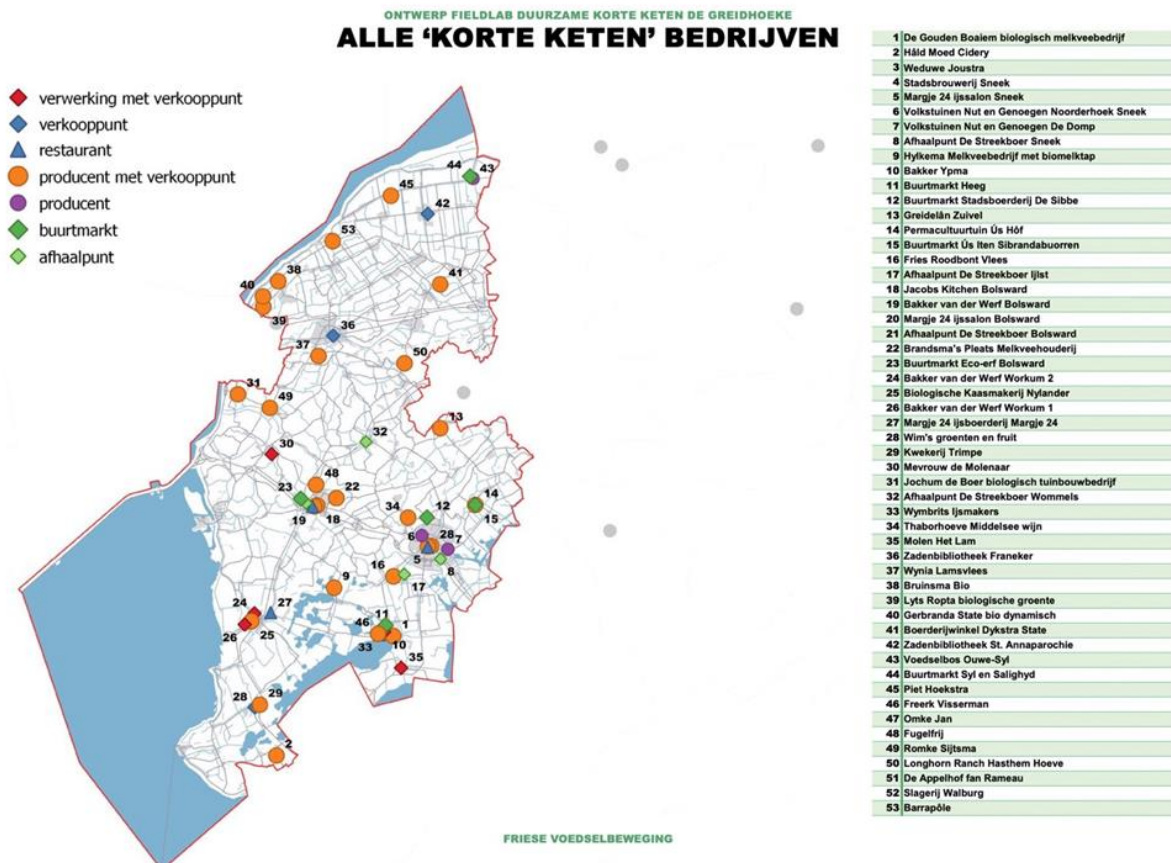
Transparantie

Veel afnemers veronderstellen dat de producenten in de korte keten ook duurzaam produceren. Dat is vaak het geval, maar niet altijd. Dat hoeft geen probleem te zijn, als het maar helder is voor de afnemer, zodat die daar een eigen afweging in kan maken en zich niet bedonderd voelt als het achteraf anders blijkt te zijn dan verwacht. Die transparantie ontbreekt echter regelmatig.

Naast keurmerken voor biologische en biologisch dynamische producten zijn er ook meer informatieve bijdragen zoals het regionale streekproductmerk (bijvoorbeeld Waddengoud of het Friese Streekproduct) en het participatief garantiesysteem dat vooral een boer-burger dialoog nastreeft. Het zou wenselijk zijn als de productiewijze van korte ketenproducten ook transparant is voor de afnemers.

2.6 Huidige situatie van de duurzame korte keten in de Greidhoeke

Als we nu inzoomen in het gebied van de Greidhoeke (in onze definitie zijn dat de gemeente Súdwest-Fryslân en de Waadhoeke) dan zien we dat er diverse korte keten bedrijven actief zijn. De volgende afbeelding laat een overzicht zien van korte keten bedrijven in de Greidhoeke die bij ons bekend zijn.

Op dit moment zijn de bedrijven in de korten keten niet sterk georganiseerd. Er is heel weinig aandacht voor marketing en vindbaarheid van de lokale producenten. Sommigen zijn klein en slechts als neventak georganiseerd zodat dit voor hen geen probleem is, maar voor het organiseren van een interessant verdienvermogen is het doorgroeien naar een zekere schaal voor veel ondernemers wel degelijk erg wenselijk. Bovendien is samenwerking tussen de aanbieders voor het organiseren van een breed aanbod en het organiseren van enige leveringszekerheid ook nodig. Daarnaast staat het ontbreken van een gezamenlijk bestelsysteem en een efficiënte logistiek het doorgroeien naar grotere volumes in de weg.

Al met al genoeg reden om het gedachtegoed van de Friese Voedselbeweging verder tot ontwikkeling te brengen. Er is veel te winnen en een boel te verbeteren. Als we dat samen kunnen oppakken dan organiseren we voor onze boeren, producenten en gemeenschappen 'Sun ite fan Fryske grûn'. In de volgende hoofdstukken zullen we uiteenzetten hoe we dat denken te realiseren.

Hoofdstuk 3 Voedselvisie, Voedselraad en Voedselagenda

3.1 Voedselvisie

Wat ons betreft is de duurzame korte keten een interessant ontwikkelmodel voor het voeden van de Friese bevolking, maar ook voor afzet in de meer dichtbevolkte gebieden van Nederland. Juist door rechtstreekse verbinding tussen boer/producent en burger is de toegevoegde waarde ook te verwaarden. De argumenten uit hoofdstuk 2 bieden daarvoor voldoende aanknopingspunten. In de in 2019 geformuleerde [Voedselvisie](#) van de Friese Voedselbeweging is het als volgt geformuleerd:

“Onze visie is gericht op een 100% vitaal- en circulair, eerlijk en transparant, klimaatneutraal voedselsysteem in het jaar 2035. We streven ernaar dat de Friezen in 2030 voor 80% eten van eigen bodem, waarvan 25% via de korte keten.⁴”

De korte keten beschouwen wij als een duurzaam verkoopkanaal waarbij een rechtstreekse relatie bestaat tussen de producent en de consument. Hierbij gelden als basisprincipes een beperkt aantal schakels, nabijheid van de klant, prijszeggenschap van de producent en het lokale karakter van de geteelde producten.

Uitgangspunten van de Voedselvisie

De transitie naar een vitaal en circulair, transparant en eerlijk, en klimaatneutraal voedselsysteem is gebaseerd op de volgende uitgangspunten:

1. Een vitaal en circulair voedselsysteem – We streven naar vormen van landbouw die zijn afgestemd op de natuurlijke lokale omstandigheden en die gericht zijn op een gezond, vruchtbaar ecosysteem, gezond vee en gezonde producten. Door de gezondheid van de bodem te verhogen en biodiversiteit te vergroten, worden ziektes en plagen voorkomen en bestreden.
2. Een transparant en eerlijk voedselsysteem – Consumenten weten door wie en hoe hun voedsel geproduceerd wordt. Consumenten zijn trots op de producten die zij kopen, omdat ze daarmee bijdragen aan het behoud van het landschap, de vitaliteit van de gemeenschap, vitaliteit van het boerenbedrijf en aan hun eigen gezondheid. Producenten krijgen een eerlijke prijs en waardering voor hun producten. De waarde blijft voor de regio behouden, omdat zowel het product als de productiekennis grotendeels lokaal worden aangewend.

⁴ De jaartallen zijn opgeschoven ten opzicht van de ambities van 2019... er zijn alweer vijf jaren voorbij.

3. Klimaatneutraal – In lijn met de doelen uit het Klimaatakkoord van Parijs streeft de Friese Voedselbeweging naar een klimaatneutraal voedselsysteem. Dit betekent o.a. het circulair inzetten van grondstoffen en het vastleggen van koolstof in de bodem.
4. Een voedseltransitie kan bijdrage aan minimaal 9 van de 17 Sustainable Development Goals (SDG's) waaraan Nederland zich binnen de Verenigde Naties heeft gecommitteerd. Deze mondiale duurzaamheidsdoelen voor het jaar 2030 moeten een einde maken aan armoede, ongelijkheid en klimaatverandering. De Friese voedselbeweging levert met name een bijdrage aan de doelen 'goede gezondheid en welzijn' (3), 'duurzame steden en gemeenschappen' (11), 'verantwoorde consumptie en productie' (12) en 'klimaatactie' (13).

3.1 Voedselvisie ontwikkelen

We hopen dat de landbouwvisie van de provincie zich verder zal ontwikkelen tot een brede Landbouw- en Voedselvisie die gebaseerd is op deze uitgangspunten, en daarmee veel meer gericht op het organiseren van voedselzekerheid binnen het plaatje van brede welvaart. Want voedsel en landbouw zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ook de dimensies natuur en gezondheid zouden moeten worden opgenomen in een brede visie gericht op de inrichting van het landelijk gebied.

In diverse andere provincies wordt gewerkt aan een breed gedragen Voedselvisie, een Voedselraad, die als verbindende schakel met de sector fungeert, en een Voedselagenda. Een voorbeeld hiervan is het proces in de [provincie Utrecht](#). De ontwikkeling van de duurzame korte keten is dan één van de hoofdprogramma's onder een dergelijke Voedselvisie.

3.2 Voedselraad

Een Voedselraad zou kunnen samenwerken om sturing te geven op de uitwerking van de Voedselvisie en bijsturen bij de uitvoering van de Voedselagenda. Het is met name het proces om de verschillende partijen bij elkaar te brengen en tot een gedragen aanpak te komen dat aandacht behoeft, want er gebeurt al heel veel op dit gebied in Friesland.

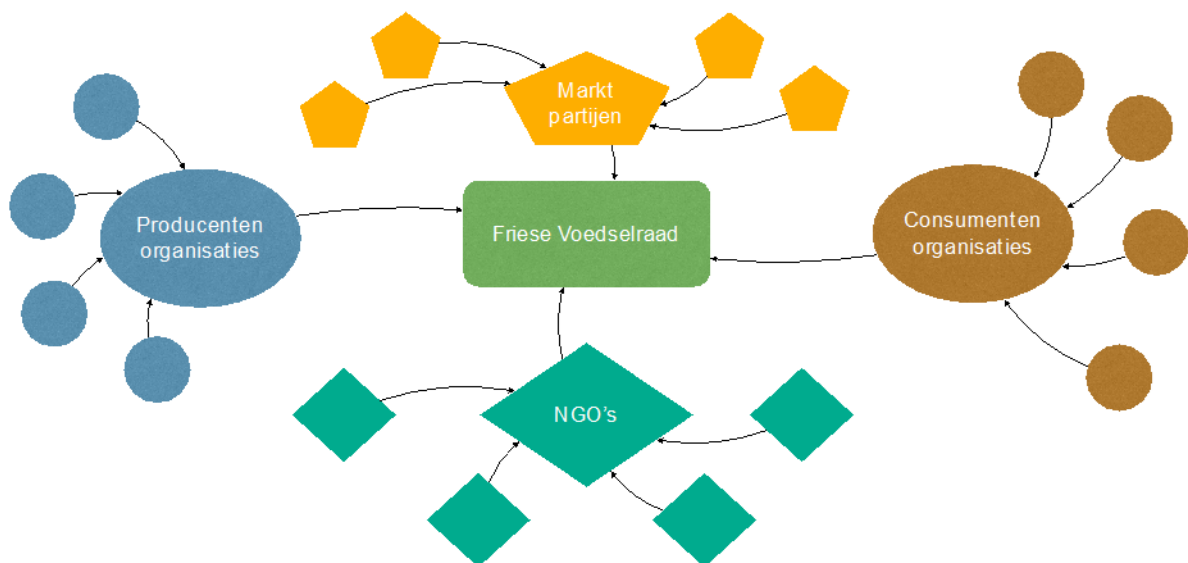
Naast de vertegenwoordigers van het netwerk van duurzame korte keten initiatieven zoals die in het netwerk van de Friese Voedselbeweging actief zijn (Streekboer, Boer & Chef, de Buurtmarkten, CSA tuinderijen, diverse boerderij- en streekwinkels, Boeren & Buren, organisatoren van diverse streekmarkten), zouden in deze voedselraad natuurlijk ook de boeren en Friese producenten vertegenwoordigd zijn. De LTO, NAIK, FBBF, BoerenNatuur, maar ook vertegenwoordigers van de diverse gebiedsprocessen, zoals die rondom het project Sune Grun. Ook vertegenwoordigers van een aantal Friese ketenpartijen, Friese vertegenwoordigers van de relevante financiële instellingen en de supermarkten.

Daarnaast ook andere initiatieven rondom de ontwikkeling van de Friese landbouw en voedselbeleid. Denk hierbij aan de advisering rondom nieuwe landbouwpraktijken zoals die worden

opgepakt door het initiatief Boerenperspectief van BoerenNatuur. En daarnaast vertegenwoordigers vanuit de kennisontwikkeling zoals Avalon, Van Hall Larestein, NHL Stenden, de diverse MBO's, Wetsus, de Dairy Campus en ook De Voedselwerkplaats (kenniscentrum voor gemeenschapslandbouw). Ook de diverse projectmatige kennisontwikkelinginitiatieven van de BioRegio (relatie bodem, voeding en gezondheid) en RE-GE-NL (stimulering van de landbouwtransitie) zouden daar deel vanuit moeten maken.

In de Voedselraad zouden ook vertegenwoordigers vanuit de ondersteuning van de diverse bredere maatschappelijke organisaties zitten zoals de Friese Milieufederatie, Circulair Friesland, Symphonie of Soils, de Friese Ambassade, diverse Frieslandpromotie organisaties en initiatieven rondom voeding en gezondheid zoals de Friese leden van Streekproducten Nederland, de Bloeizones, Jong Leren Eten, IVN en lokale afdelingen van Arts & Gezondheid en GGD. Daarnaast de meer natuurgeoriënteerde initiatieven zoals Kening, Natuurmonumenten, Fryske Gea en Staatsbosbeheer.

Voorstel Friese Voedselraad

3.3 Voedselagenda

Uit de Friese Voedselvisie en de initiatieven van de leden van de Voedselraad volgen diverse uitwerkingen om deze visie verder vorm te geven. Denk hierbij aan het programma rondom gebiedsgerichte aanpak, demonstratieboerderijen, de BioRegio, Boerenperspectief, RE-GE-NL, Generatie 2030, Arcadia, etc.

Het in dit Plan van Aanpak uitgewerkte programma voor de ontwikkeling van de duurzame korte keten zou ook een belangrijk onderdeel zijn van de brede Friese Voedselagenda.

Aanbevelingen Hoofdstuk 3

De aanbevelingen uit dit hoofdstuk zijn als handreiking voor de provincie Friesland om in overleg met de Friese Voedselbeweging en andere spelers in het Friese voedselsysteem uit te werken. We treden hierover graag in overleg met de provincie.

1. Voedselvisie als belangrijke pijler van het nieuwe Friese landbouw- en voedselbeleid. In aanvulling op natuur en gezondheid ook de basis voor ruimtelijke inrichting van Friesland. In afstemming met andere provincies via het IPO.
2. Opzet van een brede Friese Voedselraad
3. Opzet van een Voedselagenda voor de uitwerking van de Friese voedselvisie
4. Financiering van de Voedselagenda vanuit EIB, GLB, Actieplan Biologische Landbouw, Groeifonds, Regiodeals, Leader en particuliere fondsen.

Hoofdstuk 4 Ontwikkeling van de Friese Voedselbeweging

De Friese Voedselbeweging is al sinds 2019 actief in Friesland als verbindend initiatief voor de grote diversiteit aan lokale duurzame voedselinitiatieven. Onder deze vlag worden sinds 2019 diverse activiteiten georganiseerd om de duurzame korte keten in Friesland verder tot ontwikkeling te brengen. Voor het vervolg van deze ontwikkeling is behoefte aan grotere continuïteit en professionalisering van de ondersteuning van de korte keten in Friesland.

Om de visie voor 2035 te bereiken stellen wij daarom de volgende 3 actielijnen voor.

1. We werken aan een **organisatie** om een stevig fundament te kunnen leggen onder de Friese Voedselbeweging. We doen een voorstel voor de **organisatievorm**.
2. We gaan aan de slag met de concrete **projecten** zoals benoemd in het plan van aanpak.
3. We brengen **mensen, middelen en kennis** bij elkaar om van elkaar te leren, de voortgang te monitoren en nieuwe initiatieven te inspireren.

4.1 Organisatievorm

Het idee is om naast het netwerk van De Friese Voedselbeweging ook een projectbureau op te zetten als uitvoeringsorganisatie voor de uitvoering van het Plan van Aanpak zoals dat in 2024 is ontwikkeld in het voorbereidende Fieldlab Duurzame Korte Keten. De huidige organisatievorm als netwerk is niet meer voldoende om de oplossingen voor de complexe opgaves te organiseren. De uitvoeringsgerichtheid vraagt een andere organisatievorm met een professionele taakverdeling.

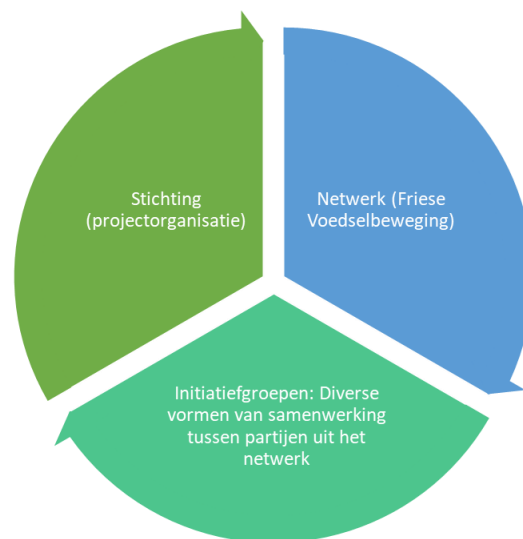
De diverse netwerkpartners hebben allemaal bepaalde wensen en voorwaarden voor een nieuwe organisatie. De onderstaande uitgangspunten zijn in beeld gebracht en daarbij zijn de voor en nadelen op een rijtje gezet.

Uitgangspunten	Vereniging	Stichting	Mix
1. Flexibel	-	+	+
2. Democratisch	+	-	+
3. Subsidiabel	-	+	+
4. Doelgericht	+	+	+
5. Efficiënt	-	+	+
6. Zelfsturend	+	+	+
7. Innovatief	-	-	+
8. Rechtvaardig	+	+	+
9. Laagdrempelig	+	-	+
10. maatschappelijk	+	+	+

Uit de tabel blijkt dat er niet één entiteit is die alle gewenste doelen kan bereiken. Vanuit deze analyse wordt voorgesteld om een mix van organisatievormen toe te passen.

Projectorganisatie

Ons advies is om een stichting de taak te geven om als projectorganisatie de diverse taken van het programma voor de ontwikkeling van de korte keten in Friesland te coördineren. Dit kan een bestaande stichting zijn of een nieuw op te richten stichting. Op basis van de inhoud van het Plan van Aanpak worden daarnaast initiatiefgroepen gevormd op diverse thema's met betrokken partijen, voorgezeten door iemand uit de praktijk en professioneel ondersteunt door een medewerker van de stichting. Vertegenwoordigers van alle initiatiefgroepen ontmoeten elkaar twee keer per jaar (en vaker indien wenselijk) voor onderlinge afstemming en lessen uit de lopende projecten. Daarbij worden de resultaten afgestemd met het Netwerk van de Friese Voedselbeweging. Vanuit het netwerk kunnen weer nieuwe initiatiefgroepen ontstaan.

Initiatiefgroepen

De deelnemende partijen in de initiatiefgroepen onderschrijven allen de gezamenlijk vastgestelde visie. Dat is onze stip op de horizon. We willen met elkaar samenwerken op basis van een aantal gezamenlijk vastgestelde werkende principes.

Op deze specifieke onderwerpen kunnen al naar gelang de belangstelling verschillende coalities van samenwerking worden gevormd, die soms een intensief karakter kennen, bijvoorbeeld een coöperatief platform voor ICT ondersteuning en logistiek, soms een samenwerking gebaseerd op uitwisseling tussen individuele activiteiten. Zie voor uitwerking van de werkzaamheden van de initiatiefgroepen de onderstaande hoofdstukken. Het streven is om in deze samenwerking uiteindelijk financieel onafhankelijk te worden.

Actiepunten Hoofdstuk 4

5. Projectbureau voor de Friese Voedselbeweging opzetten om verantwoordelijkheid te nemen voor een programma voor de ontwikkeling van de duurzame korte keten in Friesland en de uitvoering van dit Plan van Aanpak. Ondersteunend aan de diverse initiatiefgroepen vanuit het netwerk van Friese voedselinitiatieven. *Initiatiefnemers van de Friese Voedselbeweging.*
6. Financiering van Plan van Aanpak. *Provincie in samenwerking met diverse financiers.*
7. Uitvoering van dit Plan van Aanpak. *Stichting Friese Voedselbeweging in samenwerking met diverse initiatiefgroepen.*

Hoofdstuk 5 Kennisdeling en onderzoek

5.1 Kennisdeling

In dit bouwjaar hebben we de ambities van diverse vormen van kennisontwikkeling in de regio in kaart gebracht.

5.1.1 Onderwijs

Voor dit voorbereidende Fieldlabproject zijn negen betrokken docenten geïnterviewd van Friese onderwijsinstellingen met een relatie tot landbouw of voedsel (zie Bijlage 2) en hun reflecties zijn samengebracht om een beeld te schetsen van de landbouw- en voedseltransitie in het onderwijs (zie Bijlage 3). Hogeschool NHL Stenden levert een belangrijke bijdrage op het gebied van duurzame lokale voeding met het lectoraat Transformational Media. Hierin doet lector Bianca Harms onderzoek naar de vraag hoe burgers verleid kunnen worden tot meer duurzame keuzes. Het onderwijsprogramma voor biologische melkveehouderij van Hogeschool Van Hall Larenstein en haar ambitie als duurzaamste hogeschool van Nederland is voor dit thema ook een belangrijke pijler. Ook de beweging naar vergroening van de agrarische opleidingen bij AERES en bijvoorbeeld de koksopleiding Dutch Cuisine bij MBO College FIRDA zijn belangrijke pilaren voor de ondernemers en vakkrachten van de toekomst. Hieronder een korte samenvatting van de bevindingen.

In de uiteenlopende opleidingen die betrekking hebben op landbouw- en voedsel in Friesland is de afgelopen vijf jaar veel veranderd in het curriculum. Er zijn nieuwe groene opleidingen ontwikkeld, er is nieuwe invulling aan vakken gegeven, onderwijs op alle niveaus is meer praktijkgericht geworden en instellingsplannen staan vol duurzame ambities.

Deze ambities rusten vaak nog op de schouders van enkele pioniers binnen het onderwijs, zo leert deze inventarisatieronde. Agro-ecologie en landbouwvernieuwing met oog voor biodiversiteit staan breed in de belangstelling, maar de versterking van de duurzame korte keten is op weinig plekken in onderwijs en onderzoek belegd. Praktijkervaringen met biologische productie en verwerking binnen de korte keten kunnen studenten inspireren tot een bredere blik op rendement en de potentie voor het creëren van maatschappelijke meerwaarde.

5.1.2 Kennisdeling voor boeren, producenten

We hebben in dit voorbereidende jaar bemerkt dat de groep vollegrondstuinders, veelal bestaand uit eerste generatie boeren, een behoefte hebben aan onderlinge kennisdeling en diverse specifieke kennisvragen heeft. In de volgende fase van de ontwikkeling van de duurzame korte keten zal er specifieke aandacht nodig zijn voor de kennisontwikkeling van deze kleinschalige vollegrondstuinders. Bij hen en andere korte keten initiatieven is ook grote belangstelling voor kleinschalige verwerking van lokale producten om zo een grotere toegevoegde waarde te kunnen genereren. Denk bijvoorbeeld aan bakkers, slaggers of zuivelaars. Hiervoor zal een apart programma worden gestart.

5.1.3 Kennisdeling over gemeenschapslandbouw

Voedselgemeenschappen kunnen naast het uitwisselen van voedsel ook een grote rol spelen in het herstellen van de verbinding tussen voedselmakers en eters. In dit project is een plan uitgewerkt voor verdere versterking van voedselgemeenschappen in Friesland (zie daarvoor Bijlage 4). Daarnaast dragen voedselgemeenschappen ook bij aan meer interactie tussen diverse groepen bewoners in dorpen en wijken en bieden een aantal van deze voedselgemeenschappen ook ruimte aan betrokkenheid van mensen die buiten de lokale gemeenschap zijn beland zoals mensen met afstand tot de arbeidsmarkt, migranten of mensen die in armoede leven.

5.1.4 Demonstratielocaties voor de duurzame korte keten

Voor de kennisoverdracht zijn in dit Fieldlab twee beoogde kennisdelingslocatie uitgewerkt, namelijk bij Permacultuur-tuinderij Ús Hôf en bij Brandsma's Pleats. Bij Ús Hôf is de afgelopen 10 jaar veel ervaring opgedaan met gemeenschapslandbouw. Zie voor een toelichting op de diverse aspecten van kennisontwikkeling en kennisoverdracht het brondocument van Voedselgemeenschap Ús Iten in Bijlage 5 waaraan het afgelopen jaar hard is gewerkt. Dit jaar is ook een stichting opgericht als vertegenwoordiger van de gemeenschap bij de ontwikkeling van de locatie. De ambitie is om Ús Hôf in de volgende fase van het Fieldlab door te ontwikkelen naar een kloppend hart van de gemeenschapslandbouw met een nieuw 'cursuscentrum' op de tuinderij. Hier zullen naast kennisoverdracht over het opzetten van een CSA tuinderij, een Buurtmarkt en gemeenschappelijk eigendom van grond en gebouwen, ook cursussen en workshops worden georganiseerd over de kleinschalige verwerking van producten uit de tuinderij en voor het stimuleren van voedselvaardigheden bij burgers. Vanuit deze locatie zal verwezen worden naar de diverse andere korte keten initiatieven in de regio zodat burgers ook steeds meer voor hun dagelijkse boodschappen hun weg in de regio weten te vinden.

Bij Brandsma's Pleats is een ander model voor de korte keten in ontwikkeling, namelijk die vanuit een gemengd boerenbedrijf in de vorm van een boerderijwinkel en rechtstreekse afzet van boerderijproducten naar de korte keten. Ook hiervan is een samenvatting terug te vinden in Bijlage 6.

Het is de bedoeling om bij de uitwerking van de Friese Voedselbeweging via een kaart ook alle andere lokale voedselinitiatieven in beeld te brengen en leuke evenementen te organiseren die de bekendheid van deze initiatieven kunnen vergroten. Zie hiervoor ook het thema vindbaarheid bij paragraaf 6.3 over de praktische ondersteuning van de korte keten.

Kennisdeling voor het vergroten van bewustzijn bij burgers en ondernemers

Partijen als de Friese Milieufederatie, Circulair Friesland, maar ook Jong Leren Eten of programma's van Natuur & Milieu werken aan kennisdeling om het bewustzijn onder burgers over hun rol in het voedselsysteem te vergroten. Deze partijen zijn nauw betrokken bij dit Fieldlab

en zijn bij de uitwerking van met name de vraag en het bewustzijn van diverse doelgroepen betrokken geweest. Hierover in Hoofdstuk 7 een nadere toelichting.

5.2 Onderzoek

De uitwerking van de landbouwtransitie vraagt ook om nieuwe kennis. Wat is de relatie tussen bodem, voeding en gezondheid? Hoe worden die gezondheidseffecten beïnvloed door productiewijze, verwerkingsmethoden en vervoerskilometers? Wat zijn de effecten van verschillende landbouwmethodes op biodiversiteit, bodemvruchtbaarheid en landschap? Hoe kan de eiwittransitie bijdragen aan het realiseren van nationale doelstellingen op klimaat, water- en bodemkwaliteit en biodiversiteit. Hoe kunnen burgers worden meegenomen in een meer plantaardig dieet. Vragen die relevant zijn om beantwoord te worden en waarbij samenwerking met Friese, nationale en internationale wetenschappers wenselijk is. Dit wetenschappelijk onderzoek zou vanuit de beoogde Wetenschappelijke Adviesraad met mensen uit de praktijk van de korte keten en wetenschappers, gevoed kunnen worden met vragen uit de praktijk.

5.2.1 Onderzoek gericht op de duurzame korte keten

In de voorbereiding van het project waren vijf potentiële onderzoeksthema's geïdentificeerd. Om ze werkbaarder te maken, hebben we de oorspronkelijke vijf onderzoeksthema's geclusterd in de volgende drie:

1. Wat is de relatie tussen bodemkwaliteit, voedselkwaliteit en gezondheid en hoe kan de duurzame korte keten bijdragen aan dit onderzoek?
2. Welke maatschappelijke waarde wordt er gecreëerd in de duurzame korte keten en hoe kan de bijdrage van de verschillende vormen van voedselvoorziening in de duurzame korte keten aan deze waardecreatie worden gemeten?
3. Wat zijn kansrijke strategieën om Friese burgers te verleiden tot minder vleesconsumptie en wat zijn kansrijke gewassen om te verbouwen in Friesland vanuit de ontwikkeling van de eiwittransitie?

In het Fieldlab we hebben van de diverse deelnemers aan de bijeenkomsten vragen geïnterviewd. Een brede wetenschappelijke adviesraad met wetenschappers en vertegenwoordigers van de diverse korte keten partners in het project heeft gezamenlijk gereflecteerd op de aangedragen onderzoeksvragen. Daarnaast is een gekeken welk van deze vragen al beantwoord zou zijn in bestaand wetenschappelijk onderzoek.

De Wetenschappelijke Adviesraad van het project omvatte zowel wetenschappers als praktijkmensen. De wetenschappers kwamen uit een divers gezelschap van diverse kennisinstututen, universiteiten en hogescholen: Hogeschool van Hall Larenstein, Hogeschool NHL Stenden, Rijksuniversiteit Groningen – Campus Fryslân, TCNN Innovatie Support – Netwerk Medicijnresten uit Water NoordNederland en de WUR. De praktijkmensen waren vertegenwoordigers van boeren (melkveehouders, geitenboeren, akkerbouwers en tuiniers),

producenten/voedselverwerkers, zorgboerderijen, de horeca, (boerderij)winkels, en adviseurs uit de duurzame landbouwpraktijken.

Er werd een reeks overlegbijeenkomsten georganiseerd (online vergaderingen, enquêtes en interviews) om met hen de meest relevante en urgente onderzoeksvragen boven water te krijgen. Er zijn bijna twintig onderzoeksvragen aangedragen. Deze kunnen grofweg in twee groepen worden verdeeld. De eerste groep bestaat uit meer conceptuele onderzoeksvragen die niet alleen relevant zijn voor boeren, maar ook voor de bredere maatschappij. De tweede groep bestond uit meer praktische vragen, die geen typische onderzoeksvragen zijn. Deze gaan over zaken als logistiek, verkooporganisatie, etc. Uit de discussies en de stemming kwam naar voren dat de volgende vijf onderzoeksvragen het meest relevant en urgent zijn:

1. Wat zijn de gepercipieerde gezondheidsvoordelen van het consumeren van biologisch voedsel geproduceerd in Friesland, en hoe kan wetenschappelijk bewijs worden gecommuniceerd naar het publiek?
2. Wat is de relatie tussen bodemkwaliteit, voedselkwaliteit en gezondheid en hoe kan het Fieldlab Duurzame korte keten bijdragen aan onderzoek hiernaar?
3. Hoe kan de zichtbaarheid en het bewustzijn van lokale, duurzame voedselproducten worden verbeterd onder consumenten in Friesland?
4. Welke maatschappelijke waarde wordt gecreëerd in de duurzame korte keten en hoe kan die bijdrage van verschillende vormen van voedselvoorziening in de duurzame korte keten worden gemeten?
5. Hoe kunnen voedselverhalen van boeren worden ingezet om de interesse en het vertrouwen van de consument in lokale voedselproducten te vergroten?

In het vervolgproject zal worden gezocht naar financiering voor het beantwoorden van deze onderzoeksvragen met behulp van de betrokken wetenschappers en de brede vertegenwoordiging van betrokkenen in de wetenschappelijke adviesraad.

Actiepunten Hoofdstuk 5

8. Regelmatig overleg tussen de diverse onderwijsinstellingen in Friesland onder leiding van Heleentje Swart (SPARK The Movement). Onderlinge steun voor pionierende docenten.
9. Ontwikkelprogramma voor kleinschalige lokale verwerking vanuit Friese Voedselbeweging (bakkers, slaggers, etc).
10. Ondersteuning van boeren die actief willen worden in de korte keten ism Boerenperspectief (coaching voor boeren vanuit BoerenNatuur) en de FBBF.

11. Programma voor ontwikkeling Voedselgemeenschappen onder coördinatie van De Voedselwerkplaats (Kenniscentrum voor gemeenschapslandbouw), met kennisdeling via Ús Hôf als kenniscentrum en experimenteerlocatie, in samenwerking met en ter promotie van diverse andere voedselgemeenschappen en andere locaties van de korte keten in Friesland.
12. Ontwikkeling Brandma's Pleats als experimenteerlocatie voor kleinschalige verwerking en een succesvolle boerderijwinkel.
13. Creëer een informeel netwerk van wetenschappers en praktijkmensen die geïnteresseerd zijn in onderzoek over de ontwikkeling van de duurzame korte keten en die ten minste twee keer per jaar bijeenkomen om relevante onderwerpen en onderzoeksmogelijkheden te bespreken.
14. Onderzoeksvorstellen voorbereiden voor de meest relevante geïdentificeerde onderzoeksthema's en zorgen voor financiering voor de implementatie ervan.

Hoofdstuk 6 Instrumenten voor de duurzame korte keten

Om de duurzame korte keten tot ontwikkeling te brengen zullen de operationele kosten voor individuele lokale ondernemers zo veel mogelijk beperkt moeten worden om een gelijk speelveld te creëren met het andere aanbod van voedsel vanuit de supermarkten en de online verkoopkanalen van verder weg. Maar ook de waarde die gecreëerd wordt in de duurzame korte keten moet beter in beeld komen. In dit voorbereidende Fieldlab zijn de ondersteunende onderdelen voor de korte keten in kaart gebracht.

6.1 De waarde van landschap, culturele identiteit en voedselproductie in Friesland

Zoals in hoofdstuk 2 al naar voren kwam wordt in de duurzame korte keten waarde gecreëerd, naast de verkoop van voedsel. De verbondheid tussen het landschap van Friesland en de voedselproductie in het gebied is mooi verwoord in het [filmpje](#) dat we voor het Fieldlab maakten. Een vorm om deze waarde beter zichtbaar te maken is het vertellen van voedselverhalen, aansluitend op de (actuele en historische) culturele voedselidentiteit van Friesland. Deze voedselverhalen zullen een functie krijgen in de campagne om de vraag naar lokale producten te vergroten, in Hoofdstuk 7. In dit voorbereidende Fieldlab zijn meerdere voedselverhalen uit de Greidhoeke opgetekend en opgenomen op de website van de Friese Voedselbeweging.

We zien deze waarden ook terugkomen in de inspanningen van diverse Friese koks die werken vanuit de visie van [Dutch Cuisine](#), waaronder ook de Friese docenten van de koksopleiding Dutch Cuisine bij NHL Stenden in Leeuwarden en bij MBO College AERES in Sneek. Ook het nieuwe programma van Arcadia voor 2025 verbindt landschap, kunst en voedsel in diverse projecten, waaronder de Bloeiweken waarin 25 dorpen aan de slag gaan met het thema duurzaamheid, waarin het voorzien van het dorp van duurzame voedsel wordt aangereikt.

6.2 Voedselmixmethode – een model voor het afstemmen van vraag en aanbod

In het voorbereidende Fieldlabproject is hard gewerkt aan het ontwikkelen van een keuze-instrument voor de duurzame korte keten, de zogenaamde Voedselmixmethode (zie Bijlage 7). Met diverse variabelen om de vraag naar en het aanbod van lokale duurzame producten te bepalen. Bijvoorbeeld is aan de vraagzijde het aandeel van lokale producten in totale voedselpatroon te kiezen, het aandeel dierlijk versus plantaardig en aan de productiezijde de karakteristieken van de bodem, het type landbouw en ook de aanwezigheid van de huidige boeren en producenten. Dit model moet beschikbaar komen voor gebiedsprocessen om het volume van de lokale markt vanuit zowel vraag als aanbod te kunnen sturen. Het model zal gebruikt worden bij de strategie voor het tot ontwikkeling brengen van de duurzame korte keten in de Greidhoeke. Zie hiervoor paragraaf 7.1.

6.3 Instrumenten voor de duurzame korte keten

In meer praktische zin zijn er drie onderwerpen van groot belang voor zowel vragende partijen

als voor de boeren en producenten. Vindbaarheid, logistiek en ICT ondersteuning. Hieronder worden de drie elementen verder uitgewerkt.

6.3.1 Vindbaarheid

In praktische zin moeten potentiële afnemers van producten uit de korte keten weten dat deze lokale producten bestaan en hoe zij ze kunnen verwerven. Hiertoe is voor dit project de kaart zoals die eerder al door de Friese Voedselbeweging was uitgewerkt op de website van [Eetbaar Fryslân](#) voor het gebied van de Greidhoeke geactualiseerd. Dit vergt inspanning en vraagt ook om het promoten van de kaart zodat afnemers hiervan te horen krijgen. In hoofdstuk 7 worden de inspanningen voor het vergroten van de vraag naar lokale producten nader toegelicht. Hiervoor zal deze kaart een belangrijk instrument vormen, bij voorkeur in aansluiting op korte ketenkaarten die landelijk ontwikkeld worden.

6.3.2 Logistiek

Hoewel de afstanden kort zijn, is de logistieke uitdaging voor de korte keten groot. We spreken namelijk van veel kleinschalige producenten en veel kleinschalige afnemers. Op dit moment zijn veel van deze spelers zelf actief in het vervoer van de producten. Voor zover het een straal van ongeveer 10 kilometer betreft rondom het eigen bedrijf betreft is dat vaak nog wel te doen met een toch al gepland ritje voor privédoeleinden. Maar zodra het die afstand overstijgt groeit ook de te leveren inspanning voor de individuele ondernemers of afnemers. Voor deze schaal is een regionale logistieke oplossing gewenst.

Het gelijktijdig met het Fieldlab gestarte project 'Open Greidhoeke' heeft diverse inventarisaties gedaan en oplossingen bedacht voor de regionale logistiek. In de visie van de partners van het Fieldlab zou de regionale logistiek van de korte keten bij voorkeur aansluiten bij de vervoersbewegingen van de biologische groothandel. Daarmee worden de vervoersbewegingen beperkt, de continuïteit van het assortiment in aanvulling op het soms volatiele aanbod vanuit de korte keten verzekerd en ook de afzet van biologische groothandelproducten vergroot. In een verdere uitwerking is de samenwerking met die biologische groothandels naar de mening van de partners in dit Fieldlab daarom wenselijk.

6.3.3 ICT ondersteuning

Voor een efficiënte werking en opschaling van de duurzame korte keten is samenwerking bij het bestellen van de lokale producten van essentieel belang. Voor lokale boeren en producenten is het bijhouden van bestellingen via diverse Excellijstjes of Appjes en de afhandeling voor het versturen van facturen een enorme administratieve belasting. Bovendien is de voorraad soms maar beperkt en heeft het dus grote voorkeur voor de producent dat de diverse afnemers vanuit dezelfde voorraad worden bediend.

Ook voor afnemers, zowel burgers als professionele bestellers, is het bestellen en afhalen bij een groot aantal verschillende verkoopadressen of websites niet erg praktisch. Evenwel is de

individuele identiteit van de boeren en ondernemers in de korte keten juist ook juist de kracht en de reden waarom de afnemers daar terecht willen. Hoe kunnen beide doelen gediend worden? De behoefte is een ICT platform dat:

- zowel geschikt is voor lokale boeren en producenten, boerderij- en streekwinkels, voedselgemeenschappen, restaurants en professionele keukens
- ook bestellingen bij de biologische (regionale) groothandel mogelijk maakt
- automatisch inlezen vanuit Excel- en XML-lijsten faciliteert
- de mogelijkheid biedt om van dezelfde voorraad van producenten gebruik te maken
- prijsdifferentiatie naar afnemers mogelijk te maken
- de onderlinge financiële afhandeling faciliteert, bij voorkeur na levering zodat eventuele manco's niet hoeven worden terugbetaald
- informatie kan aanleveren voor de regionale logistiek
- de administratie van eventuele verpakkingen (statiegeld) faciliteert
- informatie geeft over de leverancier, inclusief eventuele keurmerken
- mogelijkheid biedt om bij een eigen webshop ook een eigen logo of huisstijl te voeren
- zowel de aanbieders als de afnemers eigenaar laat blijven van hun eigen data

Daarnaast is vanuit de voorlopers van de korte keten ook nadrukkelijk de wens om deze faciliteit te voorzien vanuit een coöperatief platform dat niet in eigendom is van een individuele commerciële partij. Op dit moment is het platform Local Food Works beschikbaar voor deze doelgroep, maar aanvullende investeringen zijn nodig om het platform aan alle hiervoor genoemde eisen te laten voldoen. Met het platform BEUKK wordt momenteel gesproken ter ontwikkeling van een kwalitatief goed platform in samenhang met de bovengenoemde criteria.

6.3.4 Wet- en regelgeving

Bij de ontwikkeling van de duurzame korte keten komen ook een aantal hobbels aan het licht vanuit de huidige wet- en regelgeving. Deze hobbels bestaan uit een grote diversiteit aan onderwerpen, variërend van een ingewikkelde procedure voor het aanleggen van poelen op agrarisch land als onderdeel van een agro-ecologische productiewijze, het verkrijgen van een vergunning voor een boerderijwinkel of theeschenkerij, het terugkrijgen van groenafval van zelfoogsters voor compostering op de gemeenschapstuinderij, tot het gebruik van dorps huizen of wijkgebouwen voor voedselcoöperaties. Deels betreft het onbekendheid bij zowel ambtenaren als boeren met deze nieuwe onderdelen van de landbouw, deels betreft het wet- en regelgeving die streng is vanwege voedselveiligheid bij grote onzichtbare ketens.

Deze hobbels vragen om een gedegen aanpak van deze hobbels vanuit het belang van de duurzame korte keten, zowel op Europees, nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau. Dit vraagt om een landelijk steunpunt voor de korte keten die deze onderwerpen vanuit een groter collectief belang kan behartigen. Op provinciaal niveau zou een werkgroep kunnen worden gestart vanuit de Friese Voedselbeweging in samenwerking met de provincie Fryslân en de

Friese gemeenten om de onderwerpen op provinciaal en gemeentelijk niveau in kaart te brengen en te adresseren.

6.4 Transparantie in de duurzame korte keten

Voor veel korte keten ondernemers is het belangrijk om ook de duurzaamheid van de productiewijze onder de aandacht te brengen bij de afnemers, dat bleek onder andere bij de producentenbijeenkomst van het Fieldlab. Met name biologische boeren en producenten hebben er wel moeite mee dat niet gecertificeerde ondernemers meeliften op de populariteit van de korte keten zonder transparant te zijn over hun productiewijze. Veel afnemers denken namelijk dat lokale producten duurzaam geproduceerd worden, hoewel dat niet altijd het geval is. Om de grote waardering van het publiek voor de korte keten te behouden is het belangrijk om transparant te zijn over de productiewijze, zodat afnemers zich niet bekocht voelen wanneer ze verwachten duurzame lokale producten aan te schaffen die achteraf blijken niet duurzaam geproduceerd te zijn.

6.4.1 Certificering

Transparantie kan worden bereikt door gebruik te maken van de keurmerken voor biologische landbouw (het Bio-keurmerk en EKO keurmerk voor biologische producten uit Nederland) en voor biologisch-dynamische landbouw (Demeter). Deze keurmerken zijn bekend bij het publiek en kennen ook een uitgebreide controle en monitoring. In Friesland zijn ook een aantal keurmerken voor streekproducten actief (Waddengoud, De Marren en het Frysk erkend streekproduct). Deze streekproducten hebben ook duurzaamheidscriteria, maar profileren zich met name op de herkomst van het product. Voor de verdere ontwikkeling van de duurzame korte keten zal gewerkt moeten worden aan het gebruik van deze officiële keurmerken bij de verkoop aan afnemers.

Nadeel van de officiële keurmerken zijn de kosten voor de ondernemers die uiteindelijk leiden tot een hogere prijs van het product. Dat is jammer, want we willen de duurzame producten juist stimuleren. Voor verschillende lokale ondernemers die de afnemers persoonlijk kennen is de toegevoegde waarde van externe controle minder belangrijk dan voor ondernemers die leveren aan de onpersoonlijke langere ketens. Het gebruik van groepscertificering voor een collectief van lokale ondernemers en een uitbreiding van de tegemoetkoming in de kosten voor biologische certificering door het rijk zijn ontwikkelingen waaraan vanuit de Friese Voedselbeweging gewerkt kan worden.

6.4.2 Participatief Garantie Systeem

Voor het vergroten van de interactie tussen boeren en burgers is ook het [Participatief Garantie Systeem](#) (PGS) in ontwikkeling in Nederland. Het is een [internationale erkende](#) methode die de transparantie over de productiewijze van boeren en producenten vergroot. Bij deze werkwijze vindt een open gesprek plaats tussen voedselmakers en eters over diverse onderwerpen die het voedselsysteem betreffen. De organiserende organisatie geeft aan welke thema's aan

de orde kunnen komen (volgens de biologische, biologisch-dynamische of agro-ecologische normen, of anders) en verzorgt ook de begeleiding van het gesprek. Zowel boer als burgers bereiden het gesprek voor aan de hand van de aangereikte thema's. Vervolgens vindt het bedrijfsbezoek plaats en worden de thema's besproken waarbij ieder ook naar de eigen rol in het systeem kijkt. In het gesprek worden de onderwerpen die goed gaan en de onderwerpen waaraan de boer of burger verder wil werken benoemd. Ook zijn er een aantal basisvragen zoals de vraag over het gebruik van pesticiden, kunstmest of voer van ver weg.

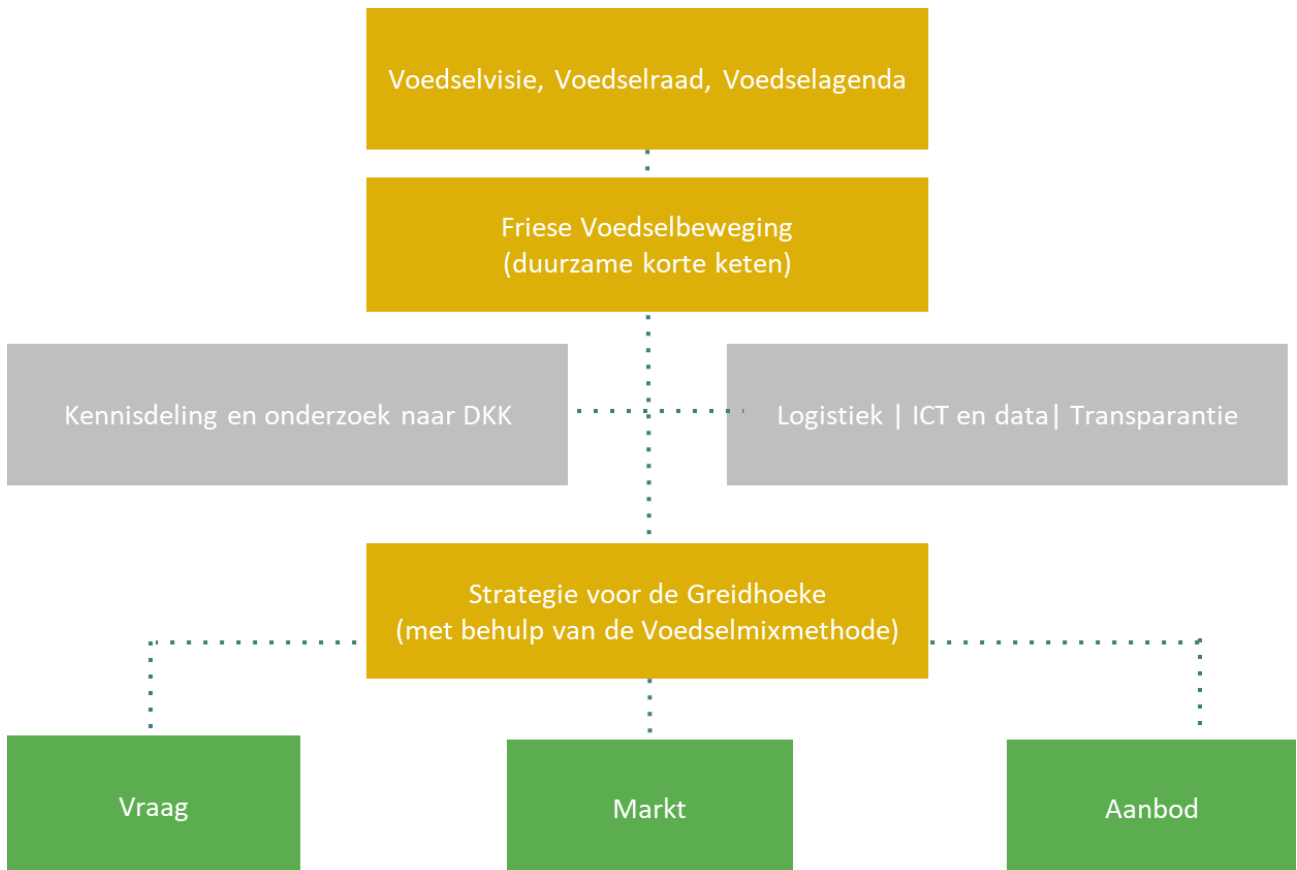
De gegevens worden ingevuld op basis van vertrouwen, zonder controle van grootboeken of schuren. De gesprekken worden vastgelegd in een bezoekverslag die de ondernemer of de verkopende partij, zoals een voedselcoöperatie, kan gebruiken voor het vergroten van de transparantie bij de verkoop van producten. Zo is het in het ICT platform Local Food Works mogelijk om bij een specifiek product te laten zien dat er een PGS verslag over de betreffende leverancier beschikbaar is. De potentiële afnemer kan het verslag online inzien. Het betreft hier dus geen certificering, maar wel een vergroting van de transparantie en de interactie tussen boer en burger. Het heeft daarmee ook voor gecertificeerde boeren een grote meerwaarde.

Actiepunten Hoofdstuk 6

15. Ontwikkeling van een voedselverhalen passend bij de Friese voedselidentiteit door de Friese Voedselbeweging in samenwerking met diverse initiatieven. Om meer aandacht te generen voor de Friese culturele voedselidentiteit.
16. Verdere ontwikkeling van het Voedselmixmodel ter ondersteuning van bewustwording en als keuze-instrument voor gemeenschappen.
17. Ontwikkeling van een kaart voor de duurzame korte keten in Friesland. De opvolger van de kaart 'Eetbaar Friesland'.
18. Ontwikkeling van een gezamenlijke logistieke oplossing voor de korte keten.
19. Ontwikkeling van een ICT platform voor de duurzame korte keten.
20. Ontwikkelen van opties voor kleinschalige ondernemers om biologisch gecertificeerd te worden, zoals voor groepscertificering.
21. Verder gebruik van PGS als instrument voor vergroting van de transparantie en interactie tussen boer en burger bij de leveranciers in de Friese korte keten.

Hoofdstuk 7 Strategie voor de ontwikkeling van de duurzame korte keten in de Greidhoeke

Waar zijn we gebleven in de uitwerking van het Fieldlabproject? Hieronder nogmaals het model dat we hiervoor hanteren.

Figuur 1: Onderdelen Plan van Aanpak ontwikkeling Duurzame Korte Keten

De visie, de organisatorische factoren, de instrumenten en de omgevingsfactoren zijn in kaart gebracht die nodig zijn om het geheel van de duurzame korte keten in Friesland in beweging te brengen. Nu zoomen we in op het gebied van de Greidhoeke om een strategie te bepalen om de daadwerkelijke ontwikkeling van de korte keten in dit gebied te realiseren. We maken hierbij gebruik van de Voedselmixmethode waarvan we de eerste versie voor dit voorbereidende Fieldlab hebben ontworpen. En we gebruiken de ideeën van de deelnemers aan de bijeenkomst van producenten op 17 september en de bijeenkomst over vraagontwikkeling naar duurzame lokale producten van 17 oktober.

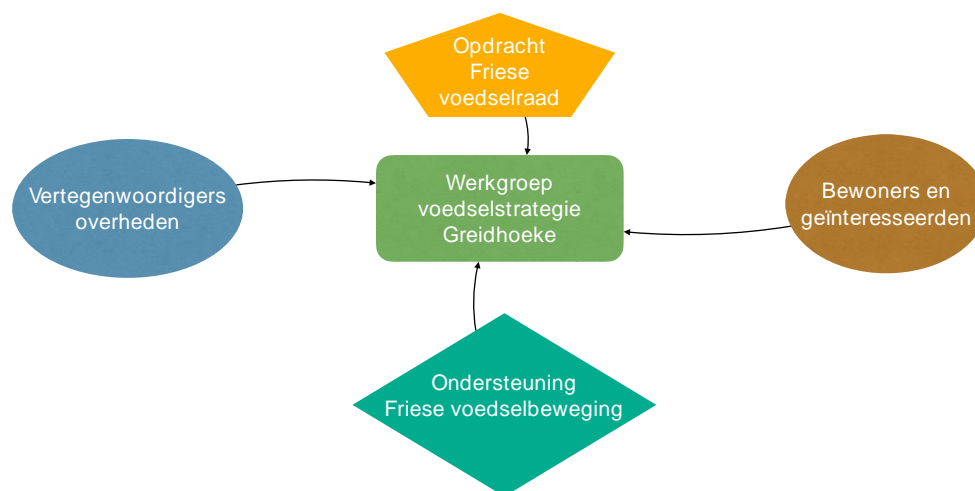
7. 1 Ontwikkelen voedselstrategie voor de Greidhoeke

Wat is onze ambitie voor de duurzame korte keten in de Greidhoeke? Wat is haalbaar en wat is wenselijk? In de ambities van de Friese Voedselbeweging is geformuleerd dat we 80% van ons voedsel uit onze eigen omgeving zouden willen betrekken, duurzaam geproduceerd. Daarmee blijven de bananen, de koffie en de rijst nog wel uit andere gebieden komen. En van die 80% zouden we dan 25% via de korte keten eten, dus buiten de supermarkten om. Hoe zou dat er voor de Greidhoeke uitzien?

7.1.1 Mandaat van het gebied

In opdracht van het gebied (vertegenwoordigd door de Friese Voedselraad) kan een groep mensen met betrokkenheid bij de duurzame korte keten een voedselstrategie ontwikkelen voor de Greidhoeke. De meest transparante manier om dat te doen is door opnieuw iedereen die dat wil uit te nodigen. Daarnaast is het van belang dat deze groep afstemming heeft met lokale overheden en relevante partijen. We stellen voor om de voedselstrategie te organiseren volgens het bijgaande schema.

Voorstel Voedselstrategie Greidhoeke

7.1.2 Waarom een voedselstrategie?

Door samen een strategie op te stellen kan een lange termijn aanpak voor vraag, aanbod en markt in een gebied worden gedefinieerd. Wat is onze ambitie voor de duurzame korte keten in de Greidhoeke? Wat is haalbaar en wat is wenselijk? In de ambities van de Friese Voedselbeweging is geformuleerd dat we 80% van ons voedsel uit onze eigen omgeving zouden willen betrekken, duurzaam geproduceerd. Daarmee blijven de bananen, de koffie en de rijst nog wel

uit andere gebieden komen. En van die 80% zouden we dan 25% via de korte keten eten, dus buiten de supermarkten om. Hoe zou dat er voor de Greidhoeke uitzien?

In de Greidhoeke wonen 137.000 inwoners, dat zijn de inwoners van Súdwest Fryslân en de Waadhoeke samen. Wat consumeren deze mensen? Dat is natuurlijk afhankelijk van hun eigen keuzes. We kunnen bij het bepalen van de behoefte aan voedsel uitgaan van het huidige voedingspatroon, maar we kunnen ook kiezen voor een meer plantaardig dieet.

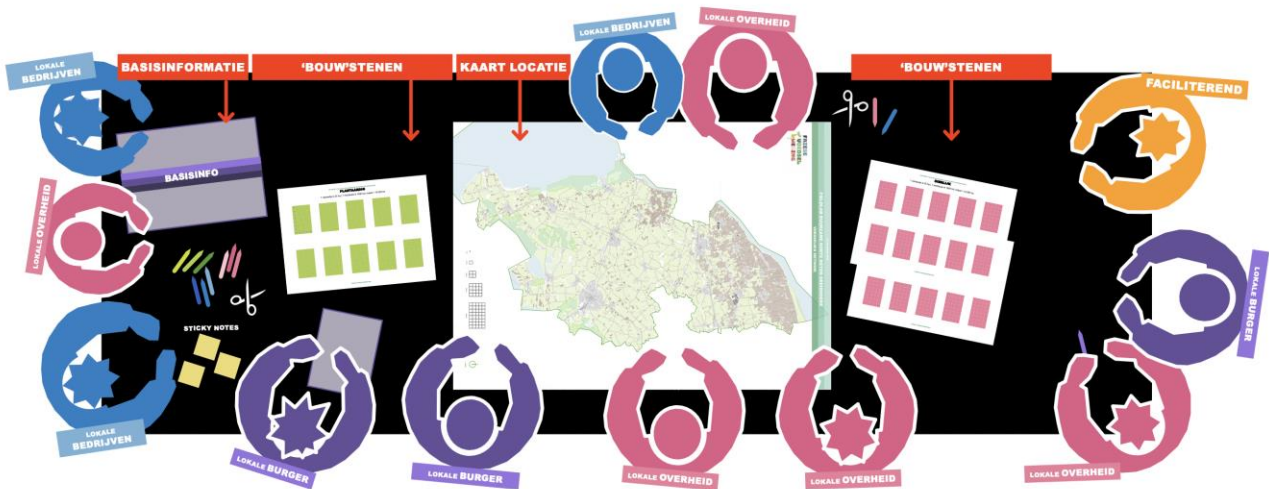
Uit onderzoek van Meino Smit (WUR, 2018) blijkt dat als heel Nederland duurzame producten zou eten, dat er dan niet genoeg agrarisch land is om onszelf te voeden. Duurzaam wordt hier ingevuld als landbouw zonder gebruikmaking van pesticiden of kunstmest en grondgebonden veehouderij waarbij geen veevoer van elders wordt gebruikt. We zouden op de schaal van Nederland maximaal twee dagen per week dierlijke producten kunnen eten om voldoende oppervlakte te hebben om voedsel te verbouwen voor alle inwoners van Nederland.

Nu is Friesland niet een dichtbevolkt gebied, dus laten we de exercitie doen voor het benodigde voedsel voor de inwoners van de Greidhoeke uitgaande van de voedingsadviezen van het Voedingscentrum (de schijf van vijf) en voor een tweede scenario met een halvering van de consumptie van vlees en zuivel. Wat is dan de benodigde hoeveelheid voedsel?

7.1.3 De voedselmix methode

Om de voedselstrategie concreet te maken is het van belang de feiten en cijfers in beeld te hebben. Hoeveel mensen wonen in een gebied, hoeveel eten deze mensen, wat is daarvoor nodig en hoeveel land is daarvoor beschikbaar?

De benodigde productie is afhankelijk van de keuzes van de consument. Door vanuit verschillende expertises aan tafel te zitten komt een gesprek op gang hoe een toekomstig voedsel systeem eruit zou kunnen zien. Vanuit die lange termijnvisie kunnen dan voorstellen worden gedaan over de ontwikkeling rondom bepaalde productgroepen zoals akkerbouw, zuivel en de verwerking van voedsel. De voedselmix methode is een neutraal instrument bedoeld om met elkaar geïnformeerd in gesprek te gaan over een mogelijke toekomst. De mensen uit het gebied zitten zelf aan de knoppen en bepalen zo gezamenlijk wat het toekomstbeeld wordt voor het voedselsysteem van de toekomst.

SAMEN OM TAFEL MET DE KAART EN HET VOEDSELMIX MODEL!

Aan de basis van de voedselmixmethode ligt een rekenmodel die uitrekent hoeveel landbouwgrond er nodig is om een bepaalde hoeveelheid mensen te voeden. Deelnemers kunnen zelf aangeven welk percentage van de inwoners gaat kopen vanuit de korte keten.

Vervolgens kunnen de groepen per scenario (schijf van 5 of halvering dierlijk eiwit) een keuze maken hoeveel procent van de betreffende productgroep lokaal geproduceerd gaat worden. Deze keuzes vertalen zich uiteindelijk in een benodigde hoeveelheid landoppervlakte.

Op de volgende figuur is het percentage dat van de korte keten gaat afnemen ingesteld op 100% van de inwoners van Fryslân. De hoeveelheid per productgroep dat al deze inwoners gaan afnemen van lokale productie is ingesteld op 80%. In dat geval is de het landbouwareaal van de Greidhoeke onvoldoende om de mensen te voeden als iedereen volgens de schijf van 5 blijft eten.

Stel dat er een halvering plaatsvindt van de consumptie van dierlijk eiwit dan zou het landbouwareaal van de Greidhoeke 80% van de producten kunnen leveren aan alle 661.904 inwoners van Friesland.

VOEDSELMIX METHODE		FRIESE VOEDSELBEWEGING		#####		GROEP 1						
afnamegebied		Fryslân		Fieldlab Duurzame Korte Keten De Greidhoeke								
aantal inwoners		661.904										
aandeel korte keten		100 % gaat lokaal afnemen =		661.904 inwoners								
		SCENARIO 1 schijf van vijf				SCENARIO 2 schijf van vijf halvering vlees en zuivel						
		lokale productie		biologisch		kringloop landbouw		% hernodigde systemen lokale huidige landbouwaraal				
PLANTAARDIG	groente	80 %	x		2,19 %	80 %	x		2,19 %			
	fruit	80 %	x		1,75 %	80 %	x		1,75 %			
	noten, pitten en zaden	80 %	x		3,87 %	80 %	x		3,87 %			
	brood	80 %	x		12,27 %	80 %	x		12,27 %			
	graanproducten	80 %	x		1,75 %	80 %	x		1,75 %			
	aardappelen	80 %	x		3,87 %	80 %	x		3,87 %			
	peulvruchten	80 %	x		8,28 %	80 %	x		15,74 %			
	smeer en bereidingsvetten	80 %	x		15,34 %	80 %	x		15,34 %			
	TOTAAL PLANTAARDIG				31.880 ha		49,32 %		36.698 ha		56,78 %	
	DIERLIJK	witvlees	80 %	x		20,12 %	80 %	x		10,06 %		
roodvlees		80 %	x		9,38 %	80 %	x		4,69 %			
vis en schaaldieren		80 %	x		0,00 %	80 %	x		0,00 %			
ei		80 %	x		0,00 %	80 %	x		0,00 %			
melk en melkproducten		80 %	x		19,26 %	80 %	x		9,63 %			
kaas		80 %	x		14,01 %	80 %	x		7,01 %			
roomboter		80 %	x		18,93 %	80 %	x		9,46 %			
TOTAAL DIERLIJK				52.807 ha		81,70 %		26.404 ha		40,85 %		
TOTAAL				84.687 ha		131,03 %		63.102 ha		97,63 %		
				van het huidige landbouwaraal				van het huidige landbouwaraal				

De bedoeling van dit instrument is om met elkaar de onderlinge relaties helder te krijgen voor het voedselsysteem. Het geschetste scenario is slechts een voorbeeld wat groepen met elkaar zouden kunnen bedenken. Door dit met elkaar vorm te geven ontstaat er collectieve kennis en wederzijds inzicht in belangrijke aandachtspunten rondom het gewenste voedselsysteem.

7.1.4 Strategie voor ontwikkeling duurzame voedselproductie in de Greidhoeke

We stellen voor om met de werkgroep voedselstrategie Greidhoeke de volgende activiteiten uit te voeren.

1. Het gezamenlijk vastleggen van een **ambitie** rondom een % voedselconsumptie van de korte keten in de Greidhoeke
2. Het vaststellen van concrete **doelstellingen** van een bepaald percentage lokale productie in 2030 en 2035 per specifieke productgroep
3. Het vertalen van deze doelstelling naar de **vraag**ontwikkeling van de duurzame korte keten als **opdracht** voor de komende 5 -10 jaar
4. Het vertalen van deze doelstelling naar de **aanbod**ontwikkeling van de duurzame korte keten als **opdracht** voor de komende 5 -10 jaar
5. Het vertalen van deze doelstelling naar de **markt**ontwikkeling van de duurzame korte keten als **opdracht** voor de komende 5 -10 jaar

De belangrijke inzichten en aandachtspunten die naar boven komen tijdens de strategie sessies worden ook aan de verschillende tafels meegegeven die bezig gaan met vraag, aanbod en marktontwikkeling.

7.2 Ontwikkeling vraag naar duurzame lokale producten voor de Greidhoeke

Er is vraag naar lokale producten, zowel bij individuele consumenten als bij bedrijven en instellingen. Vanuit duurzaamheids- en marketingperspectief zijn lokale producten ook in trek bij restaurants. Er groeit bewustzijn over de gezondheidseffecten van duurzame producten en daarom is er ook vraag vanuit zorginstellingen. Ook overheids- en onderwijsinstellingen hebben een toenemend bewustzijn over duurzame lokale productie. De uitdaging is om dit bewustzijn en deze potentiële vraag in samenhang verder te ontwikkelen tot reële aankopen, maar wel in die mate dat er ook voldoende aanbod is en de benodigde service passend bij de behoeften van producenten en afnemers beschikbaar is.

Om deze latente vraag om te zetten in reële aankopen is marketing nodig, net als de supermarkten dat gebruiken. We zullen de voordelen van de duurzame korte keten op een voor de doelgroep passende wijze naar voren moeten brengen. En dat is een vak apart.

In de bijeenkomst op 17 oktober 2024 hebben we met een veertigtal deelnemers gewerkt aan de ideeën voor het stimuleren van de vraag naar duurzame lokale producten. Hieronder de ideeën samengevat. Een uitgebreide weergave is te vinden in Bijlage 8.

7.2.1 Burgers

We stellen voor een campagne op te zetten voor verkoop aan Friese burgers. Daarbinnen kunnen mogelijk verschillende doelgroepen worden onderscheiden, zoals jeugd, jonge gezinnen, gezinnen met pubers, alleenstaanden, stellen op middelbare leeftijd, ouderen. De voedselgemeenschappen zullen daarbij een extra promotie krijgen om ook de sociale en maatschappelijke waardecreatie tot haar recht te laten komen. Zie ook Bijlage 4.

7.2.2 Ondernemers

Daarnaast onderscheiden we een belangrijke groep van ondernemers, variërend van restaurants, bedrijfsrestaurants, recreatie, boerderij- en streekwinkels, sportclubs, organisatoren van festivals en bedrijfsevenementen, etc die allen ook voedsel aanbieden. Zij stellen andere eisen aan bestelgemak en zijn wellicht ook via andere argumenten te motiveren dan burgers. Voor hen zal een aparte strategie moeten worden ontwikkeld in samenwerking met de organisaties die nu al met hen samenwerken zoals Boer & Chef en BioWeb.

7.2.3 Maatschappelijke organisaties

En als derde groep onderscheiden we de gezondheidszorg en overheidsinstellingen die ook een eigen doelstelling hebben om gezondheid en welzijn van de bezoekers en bewoners te bevorderen. Denk aan ziekenhuizen en verzorgingshuizen, buurt- en dorpshuizen, provinciale en

gemeentelijke organisaties, maar ook gesubsidieerde partijen zoals sportclubs of theaters, tot aan de voedselbank. Zij zullen deels ook vanuit de politiek steun moeten krijgen om hun aankopen van duurzaam en lokaal voedsel prioriteit te geven en te financieren. Ook dat vraagt een eigen benadering waarbij ambities van en samenwerking tussen de verschillende overheden de snelheid bepaalt. We zouden ook hier graag een programma voor ontwikkelen om zo ook vanuit deze hoek een substantiële vraag te creëren.

7.3 Ontwikkeling aanbod van duurzame lokale producten voor de Greidhoeke

7.3.1 Huidig agrarisch aanbod in de Greidhoeke

Het huidige aanbod in de Greidhoeke kenmerkt zich door een groot aantal melkveehouders en akkerbouwers die produceren voor de grote melkfabrieken en bulkafnemers van akkerbouwproducten. Toch zijn er ook al veel boeren die een klein deel afzetten in de korte keten via boerderijverkoop langs de weg of via een winkeltje op het bedrijf. Een overzicht van die lokale verkopers is te vinden in paragraaf 2.6. We proberen de lijst gaandeweg verder aan te vullen en actueel te houden.

7.3.2 Benodigd aanbod voor de duurzame korte keten in de Greidhoeke

Voor een grotere aanbod van lokale duurzaam geproduceerde producten is stimulans en kennisontwikkeling nodig, zowel vanuit duurzaamheidsperspectief als vanuit bedrijfseconomisch perspectief.

Het proces van omschakeling naar andere vormen van bodemgebruik is bovendien vaak een kwestie van jaren. Deze transitie richting verbetering van bodemkwaliteit, biodiversiteit, landschap en natuurwaarden staat ook sterk in belangstelling bij andere grondbezitters zoals natuur- en terreinbeheerders. Ook de toeristische aantrekkingskracht van het gebied is gebaat bij een transitie die de natuurwaarden versterkt waardoor kansen ontstaan voor bedrijvigheid op het gebied van zorg, de integratie van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en versterking van de lokale gemeenschap.

Om kwalitatief hoogwaardig en kwantitatief substantieel lokaal aanbod te creëren voor iedere productgroep (vlees, vis, melk, eieren, brood, groenten, fruit, verwerkte producten zoals kaas, zuivel, vleeswaren, jams, kant-en-klaarmaaltijden, dranken, etc) is een grondige analyse geboden en een op maat gecreëerde aanpak. Het versterken van de positie van de pioniers in de transitie helpt een maatschappelijk bewustzijn creëren voor de noodzaak tot transitie.

Uitgaande van een gemiddelde bedrijfsomvang is er voor de productie in de duurzame korte keten een aantal akkerbouwbedrijven, veehouderijen en tuinderijen nodig. Daarnaast is er behoefte aan zuivelaars, bakkers, slaggers en andere verwerkende producenten zoals banketbakkers, sap-, siroop, stroop en jammakers, bierbrouwers en wijnmakers. Maar denk ook aan producenten van groenteburgers in diverse varianten, van kant-en-klaar maaltijden en soepen.

Voor ieder van deze productgroepen zullen ondernemers bereid moeten worden gevonden om het aanbod compleet te krijgen.

Vanuit de producentenbijeenkomst van het voorbereidende Fieldlab kwam het advies om te starten met een aantal hoofdproducten. Gedacht werd aan lokaal brood, lokale zuivel en lokale groenten als producten waarvan werd ingeschat dat er een reële lokale vraag is maar te weinig aanbod.

Een nieuw op te richten organisatie kan de coördinatie als 'Marktmeester' voor de duurzame korte keten op zich nemen. Indicatief kan de volgende planning aangehouden worden:

Fase 1 2025 – 2030

Ontwikkeling van de korte keten ten behoeve van de lokale productie in de Greidhoeke. Hiervoor worden 5 tot 10 bestaande landbouwbedrijven ondersteund in de transformatie naar het produceren voor de korte keten. Daarnaast worden actief gewerkt aan het opzetten van 10 nieuwe tuinbouwbedrijven voor de productie van groente en fruit voor de Greidhoeke. Als laatste wordt ingezet op verwerkende productie zoals een bakker en een zuivelaar voor de Greidhoeke.

Fase 2 2030 – 2035

De landbouwbedrijven die niet voor de lokale korte keten produceren worden ondersteund om meer voor de rechtstreekse afzet aan burgers in andere delen van Friesland, de Noordelijke provincies en voor de dichtbevolkte gebieden in andere delen van het land te produceren.

7.4 Goed functionerende voedselknooppunten: de markt

Voor een succesvolle ontwikkeling van de duurzame korte keten is de ontwikkeling van diverse voedselknooppunten – de marktplaats – nodig waar afnemers - van particulieren tot ondernemers en maatschappelijke organisaties - keuzes kunnen maken op basis van prijs, kwaliteit, de afstand die het product heeft afgelegd en de mate van duurzaamheid van de productiewijze. Deze marktplaats maakt het mogelijk om de relatie tussen voedselmakers en eters te herstellen en voorziet in de behoefte van verschillende type afnemers.

De diverse onderwerpen uit hoofdstuk 6 zijn ook voor de deelnemers aan de duurzame korte keten in de Greidhoeke zeer relevant. Voldoende kennis, vindbaarheid, een afgestemde service en bestelgemak, praktische efficiëntie van logistiek en ICT ondersteuning, ondersteunende wet- en regelgeving en transparantie over productiewijze en waardecreatie door voedselgemeenschappen zijn ook in de Greidhoeke voorwaarden voor succes. Daarnaast is de vraag of voor ieder type vraag en aanbod de juiste combinatie beschikbaar is.

Denk hierbij aan verkooppunten voor burgers via boerderij- en streekwinkels, buurtmarkten, boerenmarkten en online verkopen met lokale afhaalpunten en bezorgdiensten voor thuis. On-

dernemers en maatschappelijke organisaties hebben ook specifieke behoeften voor bestelfrequentie, kwaliteitsgarantie, leveringszekerheid en bezorgservice. Al die afgestemde varianten van de duurzame korte keten dienen in een gebied aanwezig te zijn om de potentie ten volle te benutten.

7.4.1 Voedselknooppunten voor burgers

Burgers kunnen in de Greidhoeke terecht bij diverse boerderij- en streekwinkels, er zijn vier actieve buurtmarkten in het gebied (Bolsward, Menaam, Sibrandabuorren, Oosterlittens), in Woudsend worden in de zomer boerenmarkten georganiseerd, en via de Streekboer kunnen lokale producten worden besteld en afgehaald op afhaalpunten in Bolsward, IJlst, Sneek, Wommels en Woudsend. Daarnaast zijn er nog diverse incidentele jaarmarkten waar ook lokale producten verkocht worden. Het is al een goed begin, maar om 25% van de lokale bevolking van duurzame producten te voorzien is het nog lang niet genoeg.

7.4.2 Bestelmogelijkheden voor ondernemers en maatschappelijke organisaties

Ondernemers en maatschappelijke organisaties kunnen terecht bij de Streekboer (één keer per week, afhaalpunten) en Boer en Chef (dagelijks, op locatie afgeleverd) voor bestelling van lokale producten. Het gehalte van duurzame geproduceerde producten is veelal beperkt. Voor ondernemers kan het ook belangrijk zijn om het biologisch keurmerk daarbij te hanteren zodat ook zij weer transparant kunnen zijn daarover naar hun afnemers.

Maatschappelijke organisaties kunnen door de bewuste keuze voor de duurzame korte keten ook optreden als 'launching customer' die de opstart van de korte keten beter mogelijk maakt. Het goed afstemmen van het aanbod op een groeiende vraag is in zo'n startende markt van groot belang. Deze taak zou een (team van) Marktmeester(s) op zich moeten nemen om in onderlinge afstemming en planning de omzet substantieel omhoog te krijgen.

7.4.3 Een eerlijke prijs

Ondanks alle maatschappelijke voordelen en goede bedoelingen is de prijs toch altijd een belangrijke factor in de aankoopoverweging. De mate waarin de boer of producent vrij is om de prijs te bepalen die in verhouding staat tot de geleverde arbeid is een belangrijk aspect van een vrije en eerlijke markt. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat met het wegvallen van de tussenhandel het prijsverschil bij zowel de koper als de verkoper terecht komt en dat de kleinere schaal niet te veel extra kosten met zich meebrengt. De efficiëntie van logistiek en samenwerking tussen bestelsystemen zal bijdragen aan een betere opbrengst voor de deelnemers aan de duurzame korte keten.

Uiteindelijk zou het meest wenselijke zijn dat de maatschappelijke kosten van de voedselproductie in de prijs van de producten tot uitdrukking komt. Maar daarvoor zal beleid op nationaal en Europees niveau nodig zijn. Het zal een rol zijn van de Marktmeester om hier aandacht voor te hebben.

Actiepunten Hoofdstuk 7

22. Ontwikkelen van een voedselstrategie voor de greidhoeke met behulp van de VoedselMixMethode (VMM)
23. Bekrachtiging van de ambitie voor de duurzame korte keten voor de Greidhoeke door de gemeente Súdwest Fryslân en de Waadhoeke.
24. Ontwikkeling van een campagne voor meer duurzaam lokaal voedselconsumptie gericht op Friese burgers, ondernemers en overheidsdiensten.
25. Instellen van een marktmeester om het aanbod van lokale duurzame producten tot ontwikkeling te brengen in afstemming op de vraagontwikkeling en in overleg met de duurzaam producerende boeren en producenten.
26. Ontwikkeling van gezamenlijke logistiek en ICT ondersteuning voor boeren, producenten en korte ketenondernemers in de Greidhoeke.
27. Politieke keuze met bijbehorende financiële middelen om bij aankoop van voedsel door overheidsinstellingen en gesubsidieerde maatschappelijke organisaties in de Greidhoeke te streven naar 80% lokale duurzame producten. De maatschappelijke waardecreatie rechtvaardigt deze keuze.

Financiering

We zullen in de komende periode voor dit plan als geheel en mogelijk ook voor verschillende onderdelen van het plan op zoek gaan naar financiering voor de substantiële ontwikkeling van de duurzame korte keten in de Greidhoeke. Voor suggesties en overleg hierover staan we klaar (info@frieesevoedselbeweging.nl)

Team voorbereidend Fieldlab Duurzame Korte Keten Greidhoeke

Bregje Hamelynk, initiatiefnemer Friese Voedselbeweging, [De Voedselwerkplaats](#)

Johannes Lankester, [Netwerk Duurzame Dorpen](#)

Martien Lankester, [Avalon Foundation](#), BioRegio Greidhoeke

Michel Pauluis, [Permacultuur-tuinderij Ús Hôf](#), Voedselgemeenschap Ús Iten

Wytze Brandsma, [Feriening Biologyske Boeren Fryslân](#), [Melkveehouderij Brandsma's Pleats](#)

Bijlage 1: Initiatiefnemers van het voorbereidende Fieldlab Duurzame Korte Keten Greidhoeke

[Avalon](#), penvoerder van het project, werd in 1991 opgericht en heeft in de afgelopen ruim dertig jaar een groot aantal projecten ontwikkeld en uitgevoerd op het gebied van biologische landbouw en voeding, landbouwmilieu-programma's en duurzame plattelandsontwikkeling. Dit gebeurde in meer dan dertig landen, in Nederland, Midden- en Oost-Europa, de Kaukasus, Centraal-Azië en Afrika. Steeds in samenwerking met lokale partners, die tegelijk getraind werden om zelf de projectactiviteiten zoveel mogelijk uit te voeren en te managen, met hulp van een kleine groep internationale experts.

Feriening Biologyske Boeren Fryslân

[FBBF](#) is de vereniging van biologische boeren in Fryslân, de belangenbehartiger voor de biologische sector in deze provincie. De ongeveer 80 leden hebben diverse biologische bedrijven, van akkerbouw tot melkveehouderij en van glastuinbouw tot vleesvee. Veel van de leden hebben daarnaast nog nevenactiviteiten zoals natuurbeheer, recreatie, zorg of boerderijverkoop. De FBBF behartigt de belangen van de biologische landbouw in Fryslân in de breedste zin des woords. Zij doet dit door middel van deelname aan verschillende overleggen, en door het initiëren van en deelnemen aan projecten die voor de ontwikkeling van biologische landbouw van belang zijn.

De Voedselwerkplaats van Netwerk Duurzame Gemeenschappen

De [Voedselwerkplaats](#) van Netwerk Duurzame Gemeenschappen ondersteunt sinds 2015 burgers en boeren bij de ontwikkeling van een voedselgemeenschap. Via cursussen, onderlinge kennisdeling en het onderhoud van een netwerk van initiatiefnemers vinden betrokken burgers en voedselproducenten hun weg naar de oprichting van een voedselcoöperatie (buurtmarkt), een gemeenschaps-tuinderij of andere activiteiten die hun voedselgemeenschap versterkt en naast voedsel ook sociale cohesie creëert.

Bio-dynamische boerderij Brandsma

[Brandsma's Pleats](#) is een biologische dynamische melkveehouderij met 70 koeien op 70 hectare grasland, waarvan de helft in de zogenaamde natuurpakketten zit. Familie Brandsma probeert al meerdere generaties lang de bestaande biodiversiteit te vergroten door in samenwerking met de natuur, de flora en fauna de ruimte te geven. Door de balans die hierdoor boven en onder de grond ontstaat, produceren ze gezonde voeding voor hun koeien en blijft de leefomgeving ook gezond. Op de plasdras-percelen zijn in 2023 60 broedparen geteld en zijn veel kuikens groot geworden. Dit heeft voortdurende aandacht van de boer en leidt tot voldoening als de resultaten er ook naar zijn. Brandsma's Pleats melkt een koe die goed op gras melk kan geven en goed in het biodynamische systeem past. Een gezonde koe maakt lekkere melk, maakt de boer blij en voorziet de consument van gezonde en lekkere melk en een prachtige

leefomgeving. De boerderij heeft een bescheiden boerderijwinkel met eigen producten (melk, kaas, rund- en varkensvlees en eieren).

Permacultuur-tuinderij Ús Hôf

[Permacultuur-tuinderij Ús Hôf](#) levert sinds 2014 groenten en fruit aan een vaste groep afnemers bestaande uit burgers en lokale restaurants via het principe van CSA (community supported agriculture). Via een abonnementsvorm delen de afnemers de kosten én de baten van de tuinderij. Daarmee wordt het risico op misoogst gedragen door de gemeenschap. Sinds 2016 is op dezelfde locatie een Buurtmarkt gevestigd waar de leden van de tuin ook andere producten uit de regio kunnen bestellen, aangevuld met producten van de biologische groothandel. Hiermee is een financieel toegankelijk alternatief voor de supermarkt gecreëerd, zoveel mogelijk lokaal en van biologische kwaliteit. Ús Hôf wil de opgedane kennis over het opzetten van een tuinderij en de aansluitende buurtmarkt graag delen met andere boeren en burgerinitiatieven in het gebied en zich ontwikkelen tot demonstratie-locatie voor de duurzame korte keten.

Bijlage 2 Deelnemers aan consultaties in 2024

In het kader van dit project zijn diverse bijeenkomsten georganiseerd en velerlei organisaties opgezocht om hun inzichten te delen voor de totstandkoming van dit Plan van Aanpak. Hieronder staan ze genoemd. We hopen volledig te zijn, maar er zijn er wellicht nog een aantal die we in deze opsomming missen.

Deelnemende organisaties aan de diverse bijeenkomsten van het Fieldlab Duurzame Korte Keten Greidhoeke

Hieronder staan ze genoemd. We hopen volledig te zijn, maar er zijn er wellicht nog een aantal die we in deze opsomming missen.

(Opsomming volgt nog, die sturen we nog even rond om te checken of je er tussenstaat.)

Bijlage 3 De groene ommekeer in het onderwijsveld

Resultaten inventarisatieronde landbouw- en voedseltransitie
en de korte keten in het groene onderwijs in Friesland

Door Freya Zandstra.

In de uiteenlopende opleidingen die betrekking hebben op landbouw- en voedsel in Friesland is de afgelopen vijf jaar veel veranderd in het curriculum. Er zijn nieuwe groene opleidingen ontwikkeld, er is nieuwe invulling aan vakken gegeven, onderwijs op alle niveaus is meer praktijkgericht geworden en instellingsplannen staan vol duurzame ambities.

Deze ambities rusten vaak nog op de schouders van enkele pioniers binnen het onderwijs, zo leert deze inventarisatieronde. Voor dit stuk zijn negen betrokken docenten geïnterviewd en hun reflecties zijn samengebracht om een beeld te schetsen van de landbouw- en voedseltransitie in het onderwijs. Agroecologie en landbouwvernieuwing met oog voor biodiversiteit staan breed in de belangstelling, maar de versterking van de duurzame korte keten is op weinig plekken in onderwijs en onderzoek belegd. Praktijkervaringen met biologische productie en verwerking binnen de korte keten kunnen studenten inspireren tot een bredere blik op rendement.

Hoe gaat het met de landbouw- en voedseltransitie in het onderwijs?

Een rondvraag bij negen stakeholders van verschillende onderwijsinstellingen in het groene onderwijs leert dat er talloze positieve ontwikkelingen zijn in onderwijs en onderzoek. De keerzijde is dat er een discrepantie te zien is tussen de ambities in beleid en ervaringen in de praktijk, blijkt uit enkele van de obstakels die stakeholders ervaren. Dat resulteert in het volgende beeld van wat er gebeurt op het gebied van de landbouw- en voedseltransitie en de korte keten in het groene onderwijs.

Aantal opleiding in transitie

Het aantal opleidingen waarin aandacht besteed wordt aan de biodiversiteit, klimaat, voedseltransitie, agro-ecologische landbouw en circulariteit groeit. Aan bijna alle studierichtingen zijn vakken met betrekking tot circulariteit, biodiversiteit en sustainability toegevoegd. Binnen vakken wordt het duurzame aspect ervan bijna overal belicht. Het aantal studenten op opleidingen met een specifiek duurzaamheidsdoelmerk blijft achter.

Het bewustzijn onder studenten (de niche) over de noodzaak tot verandering van ons consumptiepatroon groeit. De weerstand tegen 'duurzaamheidsdenken' bij studenten (het gros) is groot - zodanig dat de woorden 'duurzaam' en 'biologisch' door veel docenten vermeden worden.

Nieuw curriculum, praktijk weerbarstig

In alle onderwijsinstellingsplannen is royaal aandacht voor duurzaamheidsbeleid.

In de praktijk hebben veel docenten moeite met de transitie in hun eigen lesprogramma. Vakinhoudelijke verzuiling en verkokering en gebrek aan contact met de veranderende buitenwereld maken meebewegen met nieuwe inzichten lastig. Daarbij gaat de vernieuwing zo snel, dat ook dat nieuwe inzichten direct weer ingehaald worden en dat het 'up to date' houden van kennis continu inzet vraagt.

Hoewel agroecologie, circulariteit en biodiversiteit volop in de belangstelling staan in onderwijsprogramma's, komt de duurzame korte keten nauwelijks aan de orde. In de horeca-opleidingen is hier nog het meeste aandacht voor. Het horecaconcept Dutch Cuisine dat ontwikkeld is aan de hotelmanagementschool van NHL Stenden hecht grote waarde aan lokale leveranciers. Op dit moment wordt alleen bij de horeca-opleiding van Firda in Sneek met dit concept gewerkt en deze opleiding is dan ook koploper in het werken met de korte keten in Friesland. Binnen de studies in het agrarische en economische veld is de duurzame korte keten geen onderwerp van gesprek. Met name binnen de zuivel en melkveehouderij is 'oud' groei- en rendementsdenken nog steeds de norm. Datzelfde geldt voor economische studies.

Afhankelijk van individuele inzet docenten

Onderwijsvernieuwing is een traag en kwetsbaar proces en sterk afhankelijk van individuen. Een aantal bevlogen pioniers trekt de kar voor de transitie in het groene onderwijs. Het ontbreekt (bijna overal) aan kritische massa binnen docententeams om werkelijk te schouder te zetten onder de transitie in het onderwijs. Pioniers binnen de instellingen voelen zich soms eenzaam en zijn afhankelijk van de omstandigheden en keuzes op managementsniveau om impact te kunnen maken.

Wel in projecten, niet in onderwijsdoelstelling

Er zijn talrijke projecten en samenwerkingen in onderwijs en onderzoek die de verbreding van het groene onderwijs gestalte geven. De Week van de Regio is een hoopgevend voorbeeld, waar studenten van alle niveaus samenwerken aan maatschappelijke vraagstukken uit de praktijk. Een groot project als Re-Ge-NI, waarbij duizend boeren regeneratief zullen leren werken en vijftien verdienmodellen worden uitgewerkt, is een kansrijke ontwikkeling voor nieuwe inzichten.

In wetenschappelijk onderzoek en samenwerkingsprojecten is de groene transitie voldoende belegd, maar in onderwijsdoelstellingen - in het leren voor een diploma - niet of nauwelijks. De duurzame korte keten is niet of nauwelijks belegd in onderzoek en projecten en ook niet in onderwijsdoelstellingen.

Behoeftedocenten

De geïnterviewde gesprekspartners zijn allemaal min of meer te kwalificeren als trekkers van de groene gedachte binnen hun instelling. Zij schetsen een beeld van collega's die veelal murw zijn van steeds wisselende richtlijnen voor hun curriculum. Contacten met oud-studenten (m.n. uit het beroepsonderwijs) die in het werkveld tegen transitievraagstukken aanlopen en hun oud-docenten vragen mee te denken, zijn belangrijke triggers om met een ander perspectief te kijken. Zo verandert het denken binnen het onderwijs langzaam van individualistisch en korte termijn naar collectief en voor volgende generaties, zo schetsen de gesprekspartners. En daarbij is de groene koers, die in de meeste onderwijsinstellingsprogramma's is uitgezet, behulpzaam. Belangrijke noot daarbij is dat de financieringsproblemen in het onderwijs als een grote bedreiging worden gezien voor de ambities van instellingen.

Voor de pioniers is contact met 'het veld' een belangrijke drijfveer. Omdat onderwijs steeds meer vraaggestuurd wordt ingericht, zijn onderzoeksvragen van opdrachtgevers een belangrijke manier om studenten met de duurzame korte keten te laten kennismaken. Docenten die de transitie een warm hart toedragen ervaren niet alleen weerstand van collega's, maar ook bij studenten. Met name in het landbouwonderwijs hebben veel studenten een traditionele agrarische achtergrond. Binnen hun rendementsdenken ruimte maken voor andere waarden is een stevige opgave. Tactisch en uitnodigend taalgebruik helpt daarbij, waarbij inzet van het Fries een extra factor van belang is.

Praktijkervaringen met de biologische praktijk en/of duurzame korte keten, zowel voor docenten en studenten, zijn de sleutel om ruimte te maken in het denken over transitie.

Behoeftestudenten

Naar de mening van de docenten heeft deze generatie studenten blootstelling aan de praktijk nodig om zich open te kunnen stellen voor alternatieven. Als gevolg van polarisatie worden op voorhand stellingen betrokken voor of tegen duurzaamheid en vraagt het veel vaardigheid en inspanningen om de dialoog weer te vinden.

Conclusie en aanbevelingen

- De duurzame korte keten verdient een belangrijker plek binnen de opleidingen in het groene onderwijs. Zowel op het gebied van gezondheid van de mens en van de aarde, scoren producten uit de duurzame korte keten het best - concluderen studenten van de minor Feeding our planet van Hogeschool Van Hall Larenstein. Dit inzicht verdient een groter podium.
- Onderzoek True Pricing - Rendementsdenken is het belangrijkste obstakel bij docenten en studenten voor nieuwe inzichten. Als de werkelijke kosten van traditionele landbouw- en

voedselproductie beter in beeld zijn en de baten en vermeden kosten van de duurzame korte keten beter in beeld gebracht worden, kan het belang van een volhoudbaarere productie beter onderbouwd worden. Daarom is het van belang dat wordt ingezet op een onderzoeksproject voor true pricing in de Friese voedselketen.

- **Lessen uit de bouw** - Bij de ontwikkeling van nieuwe bio based-bouwmaterialen is de lokale teelt nadrukkelijk in beeld. De kansen op goede rendementen dragen daaraan bij. De slechte economische vooruitzichten in de landbouw zorgen dat waar het gaat om voedselproductie en -verwerking de lokale korte keten minder goed in beeld is. Een vervolgvraag kan zijn: welke lessen zijn er te trekken uit de duurzame korte keten voor bouwmaterialen?
- **Themaweek** - De Week van de Regio stond in oktober 2024 in het teken van de Veenweideproblematiek. Het zou aanbeveling verdienen zo'n zelfde Week rond de duurzame korte keten te organiseren.
- **Projectonderwijs** - Meer nog dan lespakketten of gastlessen heeft het onderwijs voor projectonderwijs opdrachtgevers uit de samenleving nodig en is continu op zoek naar samenwerkingen met studenten rond maatschappelijke vraagstukken. Door het aanbieden van deze vraagstukken met passende begeleiding kunnen studenten kennismaken met de duurzame boer en de korte keten. Een vraag is hoe de ondernemers ook belang hebben bij hun eigen inzet voor het begeleiden van studenten.
- **Excursies** - Studenten van nu leren nog minder dan voorheen uit de boeken, maar door ervaringen van ruiken, voelen, zien, horen en proeven. Door te zorgen dat bedrijven in de korte keten toegankelijk zijn voor studenten en docenten, voor stages, onderzoeksopdrachten en excursies en op de radar staan bij docenten in relevante opleidingen, kan voorzien worden in deze ervaringen. Wie is die boer, hoe werkt dat bedrijf, hoe ziet kruidenrijk grasland er uit - in het veld liggen de antwoorden op de vragen die studenten hebben.
- **Contacten bevorderen** - door als duurzame producenten en groene pioniers in het onderwijs in elkaanders blikveld te zijn, dragen beide partijen bij aan het vinden van momentum voor de transitie in denken op lokale schaal. Mogelijkheden daarvoor zijn workshopmiddagen (in-dachtig het principe van ervarend leren) met oogsten, koken en eten op één van de Friese tuinderijbedrijven met een gezelschap van producenten en docenten en versterking van het netwerk middels social media (bv Linked In-groep).
- **Spel** - binnen het onderwijsveld wordt ook serious gaming genoemd als manier om de waarde van de duurzame korte keten voor studenten inzichtelijk te maken. Zowel door het

ontwikkelen van een spel als door het spelen van dat spel kunnen studenten het effect van een versterking van de korte keten ervaren en beter begrijpen. Daarbij kan worden aangesloten bij de Voedselmixmethode, die is ontwikkeld in het Fieldlabproject:

Met medewerking van

Esther Brouwer, VMBO AERES Sneek

Elena Cavagnaro, NHL Stenden

Pauline Drost, Hogeschool Van Hall Larenstein

Korrie Hoekstra, Hogeschool Van Hall Larenstein

Ali-Jetske Hoogland, Hogeschool Van Hall Larenstein

Gjalt de Jong, Campus Fryslân

Lenie Lap, MBO AERES

Heleentje Swart, Spark the Movement

Menno Wierdsma, FIRDA

Bijlage 4 Plan van Aanpak Voedselgemeenschappen

Dit Plan van Aanpak is onderdeel van het Fieldlab Duurzame Korte Keten Greidhoeke. Het is ontwikkeld vanuit De Voedselwerkplaats, kenniscentrum voor gemeenschapslandbouw, in samenwerking met vertegenwoordigers van diverse Buurtmarkten en gemeenschapstuinderijen in de Greidhoeke. In het plan zetten wij uiteen hoe wij voedselgemeenschappen in de Greidhoeke willen vermeerderen en versterken.

1. Waarom Voedselgemeenschappen?

De duurzame korte keten kenmerkt zich door een rechtstreekse relatie tussen voedselmakers en eters, die elkaar vinden op voedselknooppunten zoals boerderij- en streekwinkels, gemeenschapstuinderijen, boerenmarkten, voedselcoöperaties, afhaalpunten en - minder centraal - bij thuisbezorging. De korte keten geeft mensen met een kleinere beurs toegang tot duurzame lokale producten, doordat er kostbare schakels in de keten worden weggenomen. Maar dit is niet de enige waarde. De knooppunten bieden de basis voor het ontstaan van voedselgemeenschappen. Lokaal eten zorgt ervoor dat mensen uit een dorp of wijk elkaar weer ongedwongen kunnen ontmoeten. Daarnaast stimuleert het de dialoog tussen voedselmakers en eters.

Met name de gemeenschapstuinderijen en voedselcoöperaties waar langetermijnrelaties tussen voedselmakers en eters worden aangegaan en burgers zelf een actieve rol kunnen spelen, zijn voorbeelden van actieve voedselgemeenschappen. Deze voedselgemeenschappen zorgen dus niet alleen voor economische, maar ook voor sociale waarde. De vraag is: hoe kunnen deze additionele waarden worden versterkt? En hoe kan het aantal voedselgemeenschappen worden vergroot? In dit Plan van Aanpak formuleren we de strategie voor de Greidhoeke.

2. Huidige situatie

De Voedselwerkplaats, onderdeel van Netwerk Duurzame Dorpen, verzorgt sinds 2015 diverse cursussen voor initiatiefnemers die voor hun eigen gemeenschap iets op willen zetten, zoals een Starterscursus voor Buurtmarkten en een cursus Moestuineren op grotere schaal. Ook organiseert De Voedselwerkplaats online en live bijeenkomsten onder de titel Tuinderscafé en ondersteunen wij bestaande Buurtmarkten in hun ontwikkeling. Vanuit al deze cursussen is een netwerk ontstaan van ongeveer tweehonderd initiatiefnemers van voedselgemeenschappen in Friesland, waarbij een groot deel vanuit de Greidhoeke.

Op dit moment zijn er vijf voedselcoöperaties actief in de Greidhoeke (Bolsward, Heeg, Menaldum, Oosterlittens en Sibrandabuorren), drie gemeenschapstuinderijen gericht op groente- en

fruitproductie (De Voedseltuin van Makkum, Yn 'e Sinne Farm in Jirnsum, Ús Hôf in Sibrandabuorren) en meerdere dorps- of wijktuinen, gericht op sociale interactie zoals in Makkum, Heeg en Folsgare.

De initiatieven delen de geleerde lessen via de website van Netwerk Duurzame Dorpen (binnenkort in een nieuw jasje), maar ook door bijeenkomsten te organiseren bij lokale initiatieven en zo op een laagdrempelige manier inzicht geven in de werking van voedselgemeenschappen. Diverse locaties in de Greidhoeke zijn in gebruik als demonstratielocatie voor activiteiten van De Voedselwerkplaats. Bijvoorbeeld Permacultuur-tuinderij Ús Hôf in Sibrandabuorren als voorbeeld van een op voedselproductie gerichte CSA-tuinderij in combinatie met een Buurtmarkt en Ierdewurk als voorbeeld van een tuinderij waar de sociale functie de boventoon voert.

Vanuit de praktijk van deze voedselgemeenschappen zijn een aantal hobbels op de weg gesignaleerd voor de verdere ontwikkeling. We zullen deze hobbels in de volgende paragraaf benoemen en ook oplossingen aandragen voor het overkomen van deze hobbels. In de daarop volgende hoofdstukken werken we een plan uit om het aantal voedselgemeenschappen te vergroten en hun toegevoegde waarde verder tot ontwikkeling te brengen.

3. Hobbels op de weg van voedselgemeenschappen en oplossingen daarvoor

3.1 Vindbaarheid

Hoe weten burgers dat ze terecht kunnen bij een voedselknooppunt en aan kunnen sluiten bij een voedselgemeenschap? Veel gemeenschappen proberen hun initiatief vanuit het dorp of de wijk bekendheid te geven, met name bij de start, maar individuen die op zoek zijn zullen deze initiatieven niet snel vinden. Het is daarom wenselijk dat er een goede overzichtskaart komt en dat er vanuit diverse initiatieven aan deze kaart wordt gerefereerd. Enige jaren geleden is er vanuit de samenwerking tussen een aantal partijen die ook verbonden zijn aan de Friese Voedselbeweging een kaart ontwikkeld, Eetbaar Friesland, die goed geschikt is voor belangstellende burgers. Deze kaart is echter niet goed bijgehouden en ook de techniek achter de website is beperkt. Het zou wenselijk zijn om dit initiatief weer op te pakken en ook te koppelen aan andere kaarten in ons gebied en op landelijke schaal, zodat de vindbaarheid zo veel mogelijk vergroot wordt.

3.2 Logistiek en ICT ondersteuning

Hoewel de afstanden kort zijn, is de logistieke uitdaging voor de korte keten groot. We spreken namelijk van veel kleinschalige producenten en veel kleinschalige afnemers. Op dit moment zijn veel van deze spelers zelf actief in het vervoer van de producten. Dit is vaak te combineren met ritjes voor privédoeleinden in een straal van 10 kilometer rondom het eigen bedrijf. Maar

zodra het die afstand overstijgt, groeit ook de te leveren inspanning voor de individuele ondernemers of afnemers. Voor deze schaal is een regionale logistieke oplossing gewenst.

Het project 'Open Greidhoeke' - dat gelijktijdig met het Fieldlab startte - heeft diverse inventarisaties gedaan en oplossingen bedacht voor de regionale logistiek. In de visie van de partners van het Fieldlab zou de regionale logistiek van de korte keten bij voorkeur aansluiten bij de vervoersbewegingen van de biologische groothandel. Daarmee worden de totale vervoersbewegingen beperkt, de continuïteit in aanvulling op het volatiele aanbod vanuit de korte keten verzekerd en tegelijkertijd de afzet van biologische groothandelproducten vergroot. Volgens de partners in het Fieldlab is een verdere uitwerking van de samenwerking met die biologische groothandels daarom wenselijk.

Voor een efficiënte werking van deze logistieke samenwerking en de opschaling van de duurzame korte keten is samenwerking bij het bestellen en transporteren van de lokale producten van essentieel belang. Voor lokale boeren en producenten is het bijhouden van bestellingen via diverse Excellijstjes of Appjes en de afhandeling voor het versturen van facturen een enorme administratieve belasting. Bovendien is de voorraad soms maar beperkt en heeft het dus grote voorkeur voor de producent dat de diverse afnemers vanuit dezelfde voorraad worden bediend. Een gezamenlijke ICT oplossing voor het faciliteren van dit proces is wenselijk, maar ook lastig te realiseren. Iedere ondernemer heeft nu een eigen oplossing gevonden, die vaak niet optimaal is, maar voor nu wel werkt. Het werken vanuit een gezamenlijk belang vraagt een proces vanuit een gezamenlijke visie en het onderkennen dat het geheel beter werkt dan het individu.

De inspanningen op het gebied van logistiek en ICT die gestart zijn in het Open Greidhoeke proces zouden vanuit een gedragen initiatief moeten worden voortgezet. De huidige voedselgemeenschappen in de Greidhoeke werken met een coöperatief systeem, Local Food Works, dat ook voor andere korte keten spelers toegankelijk is. Het platform behoeft verdere investering, maar zou goed dienst kunnen doen als gezamenlijk platform. De voedselgemeenschappen werken vanuit een duidelijk collectief belang, waardoor zij ook als start-gemeenschap voor een dergelijk initiatief geschikt zijn.

3.3 Wet- en regelgeving

Bij de ontwikkeling van lokale voedselknooppunten en voedselgemeenschappen komen een aantal hobbels aan het licht vanuit de huidige wet- en regelgeving. Deze hobbels bestaan uit een grote diversiteit aan onderwerpen, variërend van een ingewikkelde procedure voor het aanleggen van poelen op agrarisch land als onderdeel van een agro-ecologische productie-wijze, het verkrijgen van een vergunning voor een boerderijwinkel of theeschenkerij, het terugkrijgen van groenafval van zelfoogsters voor compostering op de gemeenschapstuinderij, tot

het gebruik van dorpshuizen of wijkgebouwen voor voedselcoöperaties. Deels betreft het onbekendheid bij zowel ambtenaren als boeren met deze nieuwe onderdelen van de landbouw, deels betreft het wet- en regelgeving die streng is vanwege voedselveiligheid bij grote onzichtbare ketens.

Deze hobbels vragen om een gedegen aanpak van deze hobbels vanuit het belang van de duurzame korte keten, zowel op Europees, nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau. Dit vraagt om een landelijk steunpunt voor de korte keten die deze onderwerpen vanuit een groter collectief belang kan behartigen. Op provinciaal niveau zou een werkgroep kunnen worden gestart vanuit de Friese Voedselbeweging in samenwerking met de provincie Fryslân en de Friese gemeenten om de onderwerpen op provinciaal en gemeentelijk niveau in kaart te brengen en te adresseren.

3.4 Transparantie over productiewijze

Op dit moment is certificering een kostbare en tijdrovende aangelegenheid voor (kleine) ondernemers in de korte keten. Daarnaast is het met name een systeem op basis van controle in de keten met veel schakels en niet op basis van vertrouwen in een keten die zich kenmerkt door korte lijnen tussen makers en eters.

Voor het vergroten van de interactie tussen boeren en burgers is in Nederland het Participatief Garantie Systeem (PGS) in ontwikkeling. Het is een internationale erkende methode die de transparantie over de productiewijze van boeren en producenten vergroot. Bij deze werkwijze vindt er op de betreffende productielocatie een open gesprek plaats tussen voedselmakers en eters over diverse onderwerpen die het voedselsysteem betreffen.

Het proces is als volgt. De organiserende partij (bijvoorbeeld het CSA Netwerk of De Voedselwerkplaats) geeft aan welke thema's hij of zij wil bespreken (volgens de biologische, biologisch-dynamische of agro-ecologische normen, of anders). Zowel boer als burgers bereiden het gesprek voor aan de hand van de aangereikte thema's. Vervolgens vindt het bedrijfsbezoek plaats en worden de thema's besproken waarbij iedere partij ook naar de eigen rol in het systeem kijkt. In het gesprek worden dingen benoemd die goed gaan en de onderwerpen waaraan de boer of burger verder wil werken. Ook is er een aantal basisvragen over het gebruik van pesticiden, kunstmest of voer van ver weg. Het gesprek wordt vastgelegd in een bezoekverslag dat de ondernemer of de verkopende partij -zoals een voedselcoöperatie- kan gebruiken voor het vergroten van de transparantie bij de verkoop van producten. Zo is het in het ICT platform Local Food Works mogelijk om bij een specifiek product te laten zien dat er een PGS verslag over de betreffende leverancier beschikbaar is. De potentiële afnemer kan het verslag online inzien.

De gegevens worden ingevuld op basis van vertrouwen, zonder controle van grootboeken of speuren in de schuur van de boer. Het betreft hier dus geen officiële certificering, maar wel een vergroting van de transparantie en de interactie tussen boer en burger. Het heeft daarmee ook voor gecertificeerde boeren een grote meerwaarde.

Vanuit Buurtmarkt Ús Iten is in het afgelopen jaar ervaring opgedaan met vijf PGS bedrijfsbezoeken. De ervaringen zijn positief, zowel voor de voedselmakers als voor de deelnemende eters. De verslagen zijn in te zien via de betreffende boeren en producenten en ook bij de Buurtmarkt in het bestelsysteem Local Food Works. Bij de verdere ontwikkeling van voedselgemeenschappen willen we via deze weg de informatie over de productiewijze van de boer vergroten en bij de verschillende leveranciers bedrijfsbezoeken met burgers organiseren.

3.5 Behoefte aan kennis en ondersteuning

Voedselgemeenschappen bestaan uit groepen burgers die rechtstreeks samenwerken met boeren en producenten in het gebied. Deze gemeenschappen hebben een grote organisatiekracht, wanneer zij de motivatie voelen om zich op lange termijn aan initiatieven te verbinden. Het zijn wel mensen die veelal beperkte tijd hebben en voor wie dit niet een professionele activiteit is. Ze hebben behoefte aan ondersteuning bij de ontwikkeling van deze voedselgemeenschappen.

Wat is de behoefte aan ondersteuning van deze burgers en hoe kan die ondersteuning op een passende manier worden aangeboden? Dat willen wij graag verder onderzoeken. Vanuit het Europese FOSTER project, waaraan de Transitiecoalitie Voedsel en het CSA Netwerk verbonden zijn, wordt op dit moment onderzoek gedaan naar deze vraag. We zijn benieuwd naar de uitkomsten en verwerken die graag verder in het ontwikkelen van instrumenten voor voedselgemeenschappen.

Vanuit de ervaring van de afgelopen negen jaar bij De Voedselwerkplaats hebben we de volgende behoefte aan ondersteuning voor gemeenschappen kunnen onderscheiden:

- **A: Praktische ondersteuning** voor het zelf opstarten van een voedselgemeenschap en voor het beschikbaar maken van lokale producten voor je gemeenschap.
- **B: Kennis over het vergroten van voedselvaardigheden.** Veel mensen hebben moeite met koken. Als ze de basisproducten krijgen aangereikt, weten ze soms niet hoe ze die producten verwerken tot een lekkere maaltijd. De nadruk bij eten vervaardigen ligt vaak op snel en gemakkelijk, waarbij de waarde van samen tijd nemen om te eten en eten klaar te maken, is vervlogen. Hoe kan je deze mensen die voedselvaardigheden weer aanreiken op een manier die ook aansluit op hun behoefte aan snel en gemakkelijk? Wellicht zijn daar ook andere waarden bij van belang, zoals die van de persoonlijke gezondheid.

- **C: Kennis over de relatie tussen bodem, voeding en gezondheid.** Wat is de relatie tussen mijn eetpatroon, mijn persoonlijke gezondheid en het effect van mijn eetpatroon op mijn directe omgeving? Hierbij leren burgers over het verschil tussen het huidige voedselsysteem en dat van de duurzame korte keten. Kennis over gezondheid voor het individu tot en met het ecosysteem kan een belangrijke motivatie zijn om zich in te zetten voor hun voedselgemeenschap.

In het volgende hoofdstuk gaan we in op het ontwikkelen van de waardecreatie door voedselgemeenschappen. Daar zullen we een aantal instrumenten benoemen die bijdragen aan deze waardecreatie.

4. Vergroten waardecreatie voor en door voedselgemeenschappen

Hierboven beschreven we dat initiatiefnemers ondersteuning nodig hebben om bij te dragen aan de brede ontwikkeling van voedselgemeenschappen. De Voedselwerkplaats heeft afgelopen jaren diverse instrumenten ontwikkeld voor voedselgemeenschappen, maar de verdere ontwikkeling van deze instrumenten voor het vergroten van de waarde van voedselgemeenschappen is zeer wenselijk.

4.1 Huidig aanbod van instrumenten voor voedselgemeenschappen

De Voedselwerkplaats de afgelopen jaren meerdere instrumenten ontwikkeld:

A: Praktische ondersteuning om een voedselgemeenschap te starten

- De website van Netwerk Duurzame Dorpen: hier geven allerlei lokale initiatieven informatie over hun eigen projecten voor wederzijdse inspiratie. Je kan daarbij zoeken op het thema voedsel en landbouw.
- Een handelsplatform voor de duurzame korte keten, Local Food Works
- Een cursus Moestuiniëren op grotere schaal voor het ontwikkelen van een eigen dorps- of wijktuin met een sociaal doel of voor echte voedselproductie
- Een Starterscursus voor startende Buurtmarkten
- Een vervolgcursus voor het gebruik van Local Food Works als platform voor de verkoop van lokale producten, aangevuld met producten van de biologische groothandel
- Een handleiding voor het organiseren van een Dorpendiner, vaak een leuke start van een voedselgemeenschap
- Een enquête: voor het polsen van belangstelling voor een dorp/wijktuin of buurtmarkt in de eigen gemeenschap

B: Kennis over voedselvaardigheden

- Diverse seizoensrecepten: om seizoensgebonden eten gemakkelijker te maken

C: Kennis over voordelen van lokaal, gezond en duurzaam voedsel

- Een voedsel-pubquiz: voor een leuke avond vol Friese voedselfeitjes
- Verschillende edities van het Tuinders-café waarin aandacht werd besteed aan praktische, maar ook meer maatschappijbrede voedselthema's

4.2 Aanvullend programma voor waardecreatie in voedselgemeenschappen

In de Fieldlab bijeenkomsten met producenten, voedselgemeenschappen en vele betrokken organisaties zijn de volgende wensen naar boven gekomen voor de verdere ondersteuning van voedselgemeenschappen:

A: Praktische ondersteuning om een voedselgemeenschap te starten

- Verbeteren van de werking van Local Food Works voor voedselgemeenschappen
- Betere vindbaarheid door een goede kaart van voedselknooppunten van de duurzame korte keten
- Een mooie Friese campagne over lokale duurzame producten, hun makers en hun voedselverhalen
- Samenwerking met Stichting Sociaal en Vitaal: tuinderijen voor mensen met een kleinere portemonnee

B: Kennis over voedselvaardigheden

- Kookworkshop in dorp- en wijkgebouwen, ook voor specifieke groepen zoals jonge ouders
- Intergenerationele verbindingen: kookbuddy's tussen jonge ouders en pubers met beperkte kook-vaardigheden met oudere ervaren kooktalenten uit de eigen gemeenschap.
- Recepten App: voor de uitwisseling van recepten van mensen uit de eigen gemeenschap

C: Kennis over voordelen van lokaal, gezond en duurzaam voedsel

- Verder uitvoering PGS gesprekken voor interactie tussen voedselmakers en eters
- Database van voedselexperts: om uit te nodigen voor een presentatie
- Database met voedselfilms: om te laten zien ter introductie van een gesprek met de gemeenschap in samenwerking met Voedsel Anders

5. Vergroten aantal voedselgemeenschappen

Bij het versterken van de duurzame korte keten is de kracht van voedselgemeenschappen van grote waarde. We willen deze vorm van de duurzame korte keten daarom graag versterken.

Het afgelopen jaar is de ondersteuning van de provincie Friesland aan Netwerk Duurzame Dorpen echter komen te vervallen, en daarmee ook de financiering voor de activiteiten van De Voedselwerkplaats voor Friese initiatiefnemers. Graag willen we deze ondersteuning weer structureel oppakken. Het programma is gemakkelijk op te starten en bestaat uit de volgende onderdelen:

5.1 Inspiratie voor voedselgemeenschappen

Initiatiefnemers raken op verschillende manieren geïnspireerd om zelf in actie te komen. Die inspiratie kan komen via:

- allerlei leuke voorbeelden van actieve voedselgemeenschappen die te vinden zijn via de nieuwe website van Stichting Duurzame Gemeenschappen (voorheen Netwerk Duurzame Dorpen)
- de Bloeizone inspiratieweken die bij verschillende dorpen in Friesland georganiseerd worden
- een algemene introductie voor gemeenschappen waarin ook andere duurzame thema's voor dorpen en wijken worden geïntroduceerd, dit kan bijvoorbeeld worden aangeboden in samenwerking met Stichting Doarpswurk.
- een mooie publiekscampagne over de waarde van voedselgemeenschappen

5.2 Kennisoverdracht via cursussen en webinars

Na de algemene introductie kunnen initiatiefnemers instromen in een cursus voor het opzetten van een gemeenschapstuinderij of voor het opzetten van een Buurtmarkt. Beide cursussen worden twee maal per jaar gegeven. Na deze starterscursussen volgt een meer afgestemde begeleiding voor het opstarten van een tuinderij of het opstarten van een Buurtmarkt. Voor het opstarten van een Buurtmarkt is een vervolgcursus beschikbaar waarin initiatiefnemers geholpen worden in het gebruik van het handelsplatform Local Food Works. Daarbij krijgen ze onder andere instructies over de wijze waarop ze leden wegwijs kunnen maken bij het bestellen en hoe ze lokale leveranciers kunnen helpen hun producten op Local Food Works aan te bieden.

Ook het introduceren van de verschillende aanvullende instrumenten voor voedselgemeenschappen kunnen in de vorm van cursussen en webinars worden aangeboden.

5.3 Buddysysteem voor nieuwe en ervaren voedselgemeenschappen

Voor veel startende initiatieven blijven er nog veel vragen. Vragen die vaak het beste kunnen worden beantwoord door andere initiatiefnemers die door hetzelfde proces zijn gegaan. Hiertoe brengen we nieuwe initiatieven in contact met ervaren voedselgemeenschappen voor het uitwisselen van tips en bemoedigende woorden.

5.4 Inspirerend netwerk

Door de bestaande voedselgemeenschappen te blijven voeden met nieuws en informatie van collega-voedselgemeenschappen en aanverwante experts ontstaat een bloeiend netwerk van voedselinitiatieven. Ook betrokkenen bij andere voedselknooppunten in de regio kunnen bijdragen aan dit bloeiende netwerk. De huidige Tuinderscafé's willen we daarom uitbreiden naar een breder aanbod van inspirerende live ontmoetingen en informatieve online webinars, ondersteund door regelmatige berichtgeving via nieuwsbrief en social media. .

Wij willen het aankomend jaar dit hele traject vanuit De Voedselwerkplaats aanbieden om het aantal actieve voedselgemeenschappen substantieel te vergroten.

6. Begroting Plan van Aanpak Voedselgemeenschappen

Om een substantiële ontwikkeling van voedselgemeenschappen mogelijk te maken moet er worden gewerkt aan al deze verschillende punten.

Wegnemen hobbels op de weg

- Vindbaarheid
- Logistiek en ICT
- Wet- en regelgeving
- Transparantie

Ondersteuning en waardecreatie

- Ontwikkelen praktische ondersteuning
- Kennis over voedselvaardigheden
- Kennis over relatie bodem - voeding - gezondheid

Vergroten aantal voedselgemeenschappen

- Inspiratie aanbieden
- Kennisoverdracht via cursussen en webinars
- Buddysysteem
- Inspirerend netwerk

Bijlage 5: Brondocument van Voedselgemeenschap Ús Iten

1. Introductie

Permacultuur-tuinderij Ús Hôf en Buurtmarkt Ús Iten willen samen met anderen verder bouwen aan 'Voedselgemeenschap Ús Iten'. Als bron voor onze samenwerking hebben we de volgende kernwaarden geformuleerd.

2. Onze gezamenlijke drijfveer en kernwaarden – onze 'Bron'

We bouwen aan een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem gebaseerd op de kernwaarden van de Permacultuur: zorg voor de mens, zorg voor de aarde en eerlijk delen. Dit vormt een voedingsbodem voor een bloeiende gemeenschap die handelt vanuit liefde, vertrouwen en solidariteit. Onze voedselgemeenschap staat niet op zichzelf: we voelen ons verbonden met mensen uit onze bredere omgeving die zich inspannen voor bijvoorbeeld duurzame energie, liefdevolle zorg, inspirerend onderwijs, duurzame woningen en duurzame mobiliteit.

Zorg voor de mens

We bouwen aan een gemeenschap waar we zorgdragen voor duurzame en gezonde voeding voor lichaam en geest, voor de huidige én toekomstige generaties. Een aangename leefomgeving 'van de menselijke maat', waar we in vertrouwen met elkaar samenwerken. Een leefomgeving waar ruimte is voor initiatief en ondernemerschap passend bij ons gezamenlijke doel. Een plek waar buurtgenoten zich welkom voelen en kunnen bijdragen aan een betrokken gemeenschap.

Zorg voor de aarde

De aarde is van zichzelf. We stemmen onze voedselproductie af op haar natuurlijke ritme, met bodem, water en biodiversiteit als onze bondgenoten. In een divers natuurlijk landschap, zonder bestrijdingsmiddelen, kunstmest of grondstoffen van ver. We streven naar een klimaatneutrale werkwijze, zo veel mogelijk gebaseerd op lokale grondstoffen en materialen. Lokaal voedsel voor zover dat duurzaam lokaal voorhanden is.

Eerlijk delen

We zetten ons in voor voedsel dat toegankelijk is voor iedereen, gericht op de gezondheid en het welzijn van de gemeenschap. Leveranciers, lokaal en van verder weg, ontvangen hiervoor een eerlijke prijs.

3. Onze gemeenschap

Onze gemeenschap bestaat uit de initiatiefnemers en leden van Ús Hôf en Ús Iten met daaromheen een gezelschap van betrokken burgers, inspirerende ondernemers, buurt- en streekgenoten van alle leeftijden. Op iets meer afstand zijn ook ondersteunende politici, ambtenaren, maatschappelijke organisaties, docenten en onderzoekers betrokken. Allen op enige wijze verbonden met de bron van onze gemeenschap: een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem.

4. Hoe brengen we dit in praktijk?

De bron voor alle activiteiten is de wens om samen te groeien naar een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem. Deze bron krijgt vorm in diverse activiteiten.

4.1 Activiteiten van Voedselgemeenschap Ús Iten

Voedselgemeenschap Ús Iten kent op dit moment al diverse activiteiten.

- **Permacultuur**

De groenten en fruit van Ús Hôf worden verbouwd op basis van de ontwerpprincipes van de Permacultuur. Er wordt veel aandacht gegeven aan bodemkwaliteit en biodiversiteit met behulp van vaste planten ('permanent agriculture'), zonder gebruik van bestrijdingsmiddelen of kunstmest. Op de tuinderij wordt een combinatie van strokenteelt en agroforestry toegepast: er zijn vijf zogenaamde 'bosranden' waar op zeer intensieve wijze voedsel wordt verbouwd op zowel gecombineerde groentebedden als stroken met bessen- frambozen- en bramenstruiken en fruitbomen.

- **Gemeenschapslandbouw**

De tuinderij en Buurtmarkt zijn georganiseerd als CSA (Community Supported Agriculture), gemeenschapslandbouw. Bij Ús Hôf betekent gemeenschapslandbouw dat er geen losse groenten worden verkocht, maar dat leden een zelfoogst abonnement kunnen nemen of een wekelijkse groentetas-abonnement voor hun dagelijkse behoefte aan verse groenten en kruiden. Ze betalen een vast bedrag en verzekeren de boer daarmee gezamenlijk van een jaarinkomen. De leden delen vervolgens de opbrengst. Het risico op misoogsten wordt daardoor gedeeld door de abonnees. Bij de Buurtmarkt bestellen de leden rechtstreeks bij lokale leveranciers die hiermee toegang krijgen tot een nieuwe en trouwe groep afnemers. De gemeenschap als geheel gedraagt zich niet als een groep consumenten op afstand, maar als een groep medeverantwoordelijke leden.

De leden van de Buurtmarkt werken ongeveer één keer in de twee maanden mee als marktmeester bij de Buurtmarktbijskomsten. De leden van Voedselgemeenschap Ús Iten ontmoeten elkaar bij de wekelijkse bijskomsten van de Buurtmarkt en bij bezoeken aan de tuin, bij diverse evenementen, workshops en lezingen.

- **Solidaire betaling**

De abonnees van de tuinderij kiezen zelf de hoogte van het abonnementsgeld. Er zijn verschillende tarieven. Mensen met een kleinere portemonnee hebben zo ook toegang tot lokale duurzame groenten, doordat mensen met een hoger inkomen wat extra's betalen voor het abonnement. We noemen dat solidaire betaling.

- **Samen duurzaam inkopen**

De Buurtmarkt faciliteert de aankopen van burgers bij lokale leveranciers en in aanvulling daarop ook bij de biologische groothandel. In z'n geheel is het een complete vervanging van de supermarkt. Het coöperatieve handelsplatform Local Food Works dat de Buurtmarkt mogelijk maakt is mede door initiatief van Ús Iten gebouwd als een non-profit coöperatief platform voor duurzame lokale handel. Het wordt door meerdere Buurtmarkten in Nederland en België gebruikt. Diverse gemeenschappen komen langs bij Buurtmarkt Ús Iten om te leren over het gebruik van het platform en de organisatie van een Buurtmarkt.

- **Boer-Burger Dialoog**

Ús Hôf en Ús Iten doen mee aan een nieuwe ontwikkeling op het gebied van de 'boer-burger dialoog', PGS genaamd. PGS staat voor Participatief Garantiesysteem. Burgers, in ons geval leden van de tuinderij en de Buurtmarkt, gaan op bezoek bij boeren of producenten en gaan daarbij in gesprek met elkaar over de productiewijze van de boerderij, bakkerij of andere productiefaciliteit. Van het bedrijfsbezoek wordt een verslag gemaakt dat via de website van de leverancier en het bestelplatform Local Food Works van Voedselcoöperatie Ús Iten is in te zien. Hiermee wordt de transparantie over de productiewijze in de korte keten vergroot en komen boeren, burgers en producenten weer met elkaar in contact.

- **Gemeenschappelijk eigendom**

Grond willen we als een 'common' beschouwen. Een gezamenlijk goed, iets wat ons allen toebehoort, of zelfs niet van ons is, maar van zichzelf. Stichting BD Grondbeheer (Aardpeer) wordt juridisch eigenaar van de grond van tuinderij Ús Hôf en van het woonperceel voor de tuinder. Het is de bedoeling om de grond uiteindelijk vanuit onze lokale gemeenschap ook helemaal vrij te kopen, zonder financiële lasten, en 'van zichzelf' te maken. BD Grondbeheer blijft als 'kluis' voor de grond betrokken, zodat de grond voor altijd behouden blijft voor de agro-ecologische gemeenschapslandbouw.

Ook de gebouwen willen we in gemeenschappelijk eigendom ontwikkelen en dienstbaar laten zijn aan de behoeften van de gemeenschap. Ze komen in eigendom van Stichting Voedselgemeenschap Samen. De gemeenschap formuleert in afstemming met de ondernemers de wensen voor het gebruik van grond en gebouwen. De kosten voor gebruik

van grond en gebouwen worden voor de ondernemers die verbonden zijn aan deze doelstellingen beperkt gehouden. Het is de wens dat de producten en diensten die op deze locatie worden voortgebracht daarmee toegankelijk zijn voor mensen met een minder dikke portemonnee. Hiermee worden grond en gebouwen geborgd in en door de lokale gemeenschap.

- **DeelGenootschappen op basis van ‘vrij, gelijk, samen’**

Voedselgemeenschap Ús Iten is georganiseerd volgens de principes van ‘vrij, gelijk, samen’. Het is een vorm van samenwerken gebaseerd op de commons (*gelijk*) waarbij burgers (*samen*) gewenste activiteiten mogelijk maken door grond en kapitaal beschikbaar te stellen aan ondernemers (*vrij*). Een DeelGenootschap werkt op basis van vertrouwen vanuit een gezamenlijk uitgangspunt, een gezamenlijke bron. De besluitvorming gebeurt op basis van initiatief en raadpleging. Vanuit ieders persoonlijke motivatie en kwaliteiten kunnen verschillende mensen op verschillende momenten een taak voor het DeelGenootschap voor hun rekening nemen.

- **Kenniscentrum voor Gemeenschapslandbouw**

Jaarlijks worden vele rondleidingen, presentaties, workshops en cursussen gegeven aan een breed gezelschap vanuit het hele land, over de bovenstaande onderwerpen. Hierbij wordt intensief samengewerkt met De Voedselwerkplaats van Stichting Duurzame Gemeenschappen en het CSA Netwerk Nederland. Op de locatie van Ús Hôf is nu enkel het ‘buitenprogramma’ mogelijk. De bijeenkomsten die binnen moeten worden gehouden vinden elders plaats door de afwezigheid van een geschikte ruimte.

- **Duurzame korte keten**

Tuinderij Ús Hôf en Buurtmarkt Ús Iten maken deel uit van een consortium dat werkt aan een Fieldlab over de ontwikkeling van de duurzame korte keten in de Greidhoeke. Dit initiatief is onderdeel van de inspanningen voor het ontwikkelen van een BioRegio. De locatie van Ús Hôf en Ús Iten wordt in deze plannen voorzien als een kenniscentrum voor gemeenschapslandbouw.

4.2 Wensen voor verdere ontwikkeling

We wensen ons verder te ontwikkelen op de bovenstaande onderwerpen. En we zouden ook graag nog andere activiteiten ontwikkelen. Zoals:

- **Buurtmaaltijden**

We zouden graag wekelijks een gezonde maaltijd serveren voor mensen uit de buurt. Zodat zij elkaar ook weer kunnen ontmoeten.

- **Lokale verwerking van producten uit de tuin**

Er zijn nu groenten en fruit die de dagelijkse consumptie van de leden te boven gaan. Deze producten zouden we graag verwerken tot houdbare producten, zoals pesto, saus, groenteburgers, soep of groentechips. Op die manier komen ze ook ten goede aan de gemeenschap. De begeleiding zal door een professional moeten gebeuren om de voedselveiligheid in de gaten te houden, maar de werkzaamheden van oogsten en verwerken kunnen ook met hulp van vrijwilligers gebeuren. Een leuke gelegenheid voor buurtgenoten om elkaar te ontmoeten.

- **Promotie van voedselvaardigheden en gezonde voeding**

We zouden meer willen doen op het gebied van voedselvaardigheden en kennis op het gebied van gezonde voeding. Kookworkshops over vegetarisch koken, broodbakken, inmaken, fermenteren, etc. en uitwisseling van kennis over lekkere (lokale) ingrediënten en recepten.

- **Buurtwinkel en theeschenkerij**

We zouden op het terrein graag een kleinschalige Buurtwinkel met lokale producten willen inrichten waar buurtgenoten ook een bakje koffie met lekkers of een gezond broodje kunnen eten.

- **'Voedzame locatie' voor zorgaanbieders**

We zouden op het terrein en in een binnenruimte gelegenheid willen bieden aan een zorggroep die met cliënten zou kunnen meewerken op de tuin of een kleinschalige horecagelegenheid zou kunnen exploiteren en therapeuten op het gebied van voeding en gezondheid om met hun cliënten in de 'voedzame omgeving' van de Voedselgemeenschap te werken. We denken dat deze omgeving zou kunnen bijdragen aan hun welzijn.

5. Gebouw voor ontmoeten en ondernemen

De huidige activiteiten voor de (bredere) Voedselgemeenschap Ús Iten worden op dit moment sterk beperkt doordat er geen geschikte binnenruimte voorhanden is. Alles moet nu in principe in de buitenlucht plaatsvinden of in de open tent of onverwarmde 'deel' van de woonboerderij van de huidige initiatiefnemers. Daarom zouden we graag een gemeenschapsgebouw realiseren op de tuin. Naast het gemeenschapsgebouw hebben we de wens om een tuinderswoning met grote schuur en garage te realiseren, waar het tuindersgezin kan wonen, waar verschillende tuinwerkzaamheden kunnen plaatsvinden en waar ook tijdelijke krachten, zoals een stagiair of co-tuinder, gehuisvest kunnen worden. Voedselgemeenschap Ús Iten werkt hard aan de realisatie van deze wens.

6. De organisatievorm

We willen ons organiseren op een manier die tegemoetkomt aan de wensen en behoeften van onze gemeenschap en ruimte geeft aan ondernemers en andere initiatiefnemers die zich daarvoor willen inzetten.

De grotere gemeenschap bestaat uit drie 'entiteiten', gebaseerd op het gedachtegoed van 'vrij, gelijk, samen'. Er is een DeelGenootschap Ús Iten voor '*samen*' van burgers en betrokkenen (in het rood) dat zorgt voor de realisatie en het onderhoud van de gebouwen en ook leuke activiteiten organiseert voor de gemeenschap. Er is een DeelGenootschap (CV) Ús Lokaal en een CV Ús Hôf voor '*vrij*' van de ondernemers (groen) die producten en diensten leveren aan de gemeenschap op basis van de gezamenlijke bron. Er is een landelijke grondstichting voor '*gelijk*' (blauw) die ervoor zorgt dat grond en gebouwen nooit meer verkocht kunnen worden. Aangezien een DeelGenootschap geen juridische entiteit is zal het nodig zijn om voor beide DeelGenootschappen ook een rechtsgeldige organisatievorm te kiezen om als juridische entiteit namens het DeelGenootschap op te kunnen treden.

Voor onze Voedselgemeenschap gaat dat er zo uitzien:

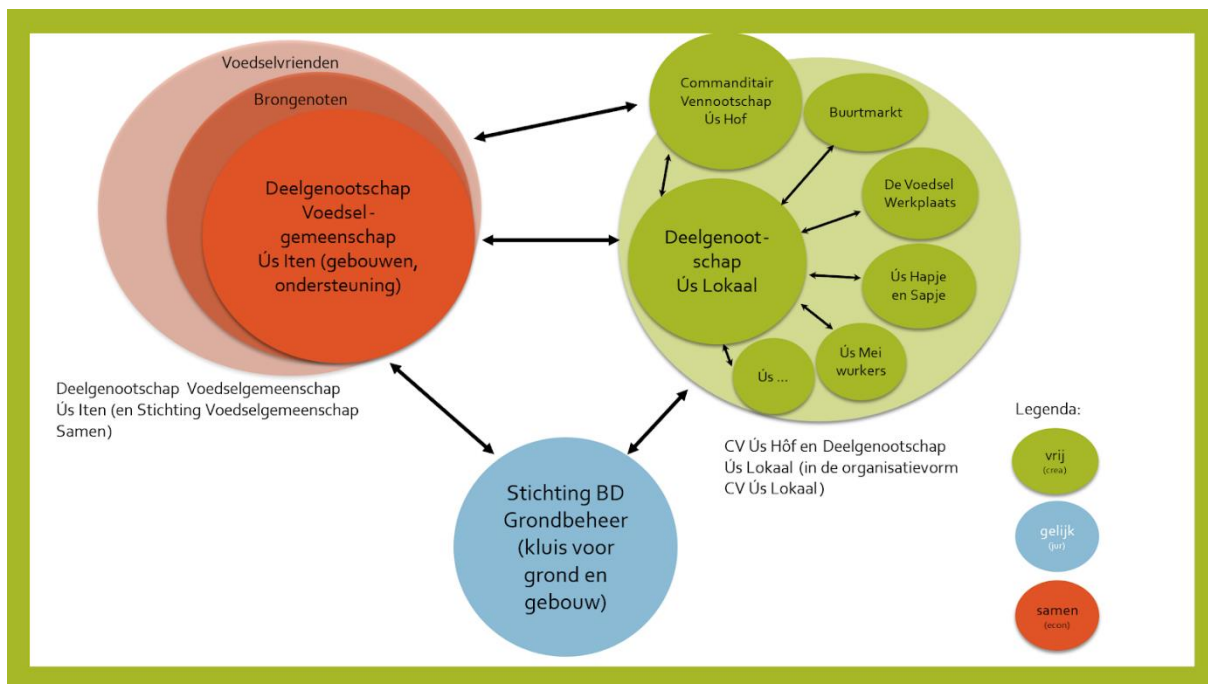

Fig. 1 Voedselgemeenschap Ús Iten

Bijlage 6 Ontwikkeling duurzame korte keten op biologisch-dynamische boerderij Brandma's Pleats

Tekst volgt

Bijlage 7 De Voedselmix methode

Toelichting Voedselmix methode volgt

Bijlage 8 Verslag van bijeenkomst over het stimuleren van de vraag naar duurzame lokale producten

Verslag volgt

Bijlage 10 Verslag van bijeenkomst over het stimuleren van het aanbod naar duurzame lokale producten

Verslag volgt